

Nigel Ashford

LAISVOS VISUOMENĖS PRINCIPAI

aidai

L A I S V O S
V I S U O M E N Ė S
P R I N C I P A I

Nigel Ashford

L A I S V O S
VISUOMENĖS
P R I N C I P A I

Vertė Rūta Tumėnaitė

AIDAI
2003

UDK 32
As22

Versta iš: *Principles for a Free Society*
Second edition
Dr. Nigel Ashford

*Knyga išleista
Westminster Foundation for Democracy lėšomis.*

*This book was published with the support of
Westminster Foundation for Democracy.*

ISBN 9955-445-64-5

© Nigel Ashford, 2001
© Jarl Hjalmarson Foundation, 2001
© Vertė Rūta Tumėnaitė, 2003
© Aidai, 2003
© Demokratinės politikos institutas, 2003

TURINYS

PILIE TINĖ VISUOMENĖ

- Kas yra pilietinė visuomenė? / 11
- Saitai, kurie sujungia / 13
- Valdžia prieš pilietinę visuomenę / 13
- Pilietinę visuomenę suka prekybos ratai / 14
- Altruizmas ir savanaudiškumas / 15
- Šeima kaip ardomoji institucija / 15
- Buferinė zona tarp individo ir valstybės / 16
- Pilietinės visuomenės priešai / 16
- Sudėtingas abipusio įsipareigojimo tinklas / 17
- Pilietinės visuomenės atkūrimas / 18
- Skaitiniai / 18
- Klausimai pamąstymui / 19

DEMOKRATIJA

- Kas yra demokratija? / 20
- Kas yra žmonės? / 21
- Žmonių valdymas / 21
- Valdymas per žmones / 22
- Valdymas žmonėms / 23
- Demokratija saugo laisvę / 24
- Demokratija skatina žmonių interesus / 25
- Realistinis politinis dalyvavimas / 25
- Protas, ne aistra / 26
- Stabilumas ir teisėtumas / 27
- Liberaliosios demokratijos ypatybės / 28
- Atstovaujamoji ir atsakinga valdžia / 29
- Skaitiniai / 30
- Klausimai pamąstymui / 30

LYGYBĖ

- Kas yra lygybė? / 31
- Moralinė lygybė / 33
- Lygybė prieš įstatymą / 33

Politinė lygybė /	34
Galimybių lygybė /	35
Pozityvus diskriminavimas /	36
Rezultato lygybė /	37
Už lygybę, prieš egalitarizmą /	39
Skaitiniai /	39
Klausimai pamąstymui /	39

LAISVA VERSLININKYSTĖ

Kas yra laisva verslininkystė? /	40
Laisva verslininkystė didina darbuotojų darbo užmokestį /	42
Laisva verslininkystė tenkina vartotojus /	43
Laisva verslininkystė mažina pragyvenimo kaštus ir kuria naujus produktus /	43
Laisva verslininkystė skatina produktyvumą /	44
Laisva verslininkystė ištraukia žmones iš skurdo /	45
Laisva verslininkystė kuria darbo vietas /	46
Laisva verslininkystė saugo aplinką /	46
Be laisvos verslininkystės negali būti demokratijos /	47
Skaitiniai /	48
Klausimai pamąstymui /	48

LAISVĖ

Kas yra laisvė? /	49
Teisė gyventi savo gyvenimą /	50
Individas yra geriausias savo interesų žinovas /	50
Laisvė skatina visų interesus /	51
Laisvė skatina žinių didėjimą /	52
Pozityvi „laisvė“ nėra laisvė /	52
Žalos principas /	54
Laisvės darbotvarkė /	54
Skaitiniai /	56
Klausimai pamąstymui /	56

ŽMOGAUS TEISĖS

Kas yra žmogaus teisės? /	57
Prigimtinių teisės /	58
Nuo prigimtinių teisių prie žmogaus teisių /	59

Marksistų priešiškus žmogaus teisėms / 60

Teisė į gyvybę / 61

Teisė į laisvę / 61

Teisė į nuosavybę / 62

Teisių apsauga / 62

Socialinės ir ekonominės teisės

nėra žmogaus teisės / 63

Grupių teisės nėra žmogaus teisės / 65

Už tikrąsias žmogaus teises / 66

Skaitiniai / 67

Klausimai pamąstymui / 67

TEISINGUMAS

Kas yra teisingumas? / 68

Filosofai apie teisingumą / 69

Teisingumas kaip taisyklės / 70

Teisėjų aktyvizmas / 71

Teisingumo kaip pirminio

pasisavinimo teorija / 72

Kas yra socialinis teisingumas? / 73

Socialinis teisingumas kaip mirażas / 74

Socialinis teisingumas kaip totalitarinis principas / 75

Prieštaringi principai / 76

Socialinis teisingumas kaip lygybė? / 76

Socialinis teisingumas kaip poreikiai? / 77

Socialinis teisingumas kaip nusipelnėtas? / 78

Socialinis teisingumas kaip teisės? / 80

Teisingumo gynimas / 81

Skaitiniai / 81

Klausimai pamąstymui / 81

TAIKA

Kas yra taika? / 82

Laisva prekyba kuria vieną pasaulį / 84

Laisvas idėjų judėjimas / 85

Taika per jėgą / 85

Kelias į karą / 87

Pasaulinės vyriausybės idėjos klaidingumas / 88

Taikos darbotvarkė / 89

Argumentai už taiką / 89

Skaitiniai / 90
Klausimai pamąstymui / 90

PRIVATI NUOSAVYBĖ

Kas yra privati nuosavybė? / 91
Be nuosavybės teisių nėra ir žmogaus teisių / 93
Žodžio laisvei reikalinga privati nuosavybė / 94
Nepriklausomybės sritis individui / 94
Kur nėra nuosavybės, nėra ir teisingumo / 95
Privati nuosavybė suteikia žmonėms
dalį visuomenėje / 96
Privati nuosavybė yra nepamainoma tiek
ekonominei, tiek moralinei pažangai / 96
Privati nuosavybė teikia naudos ne tik
turintiems, bet ir neturintiems / 97
Valdžios vaidmuo – saugoti
privačią nuosavybę / 98
Skaitiniai / 98
Klausimai pamąstymui / 99

ĮSTATYMO VIRŠENYBĖ

Kas yra įstatymo viršenybė? / 100
„Įstatymų, ne žmonių, valdžia“ / 101
Lygybė prieš įstatymą / 102
Bendri ir abstraktūs įstatymai / 102
Prigimtinio teisingumo taisyklės / 103
Nepriklausoma teismo organų sistema / 105
Konstitucionalizmas ir ribota valdžia / 105
Skaitiniai / 106
Klausimai pamąstymui / 107

SAVAIMINĖ TVARKA

Kas yra savaiminė tvarka? / 108
Tvarka be įsakymų / 109
Moralės raida / 110
Taisyklių perdavimas / 111
Kodėl mums reikalinga laisvė / 112
Galios pasiskirstymas / 112
Tarsi nematoma ranka... / 113

Laisvė skatina sutarimą / 114
Laisvė sukuria tvarką / 115
Skaitiniai / 115
Klausimai pamąstymui / 116

TOLERANCIJA

Kas yra tolerancija? / 117
Filosofai apie toleranciją / 118
Laisvė rašyti / 119
Religinė tolerancija / 119
Neįprasti dalykai / 121
Argumentai už toleranciją / 121
Žodžio laisvė / 122
Tolerancijos ribos / 124
Fundamentalizmo pavojus / 124
Politinis korektiškumas / 125
Tolerancija kaip civilizacija / 126
Skaitiniai / 126
Klausimai pamąstymui / 126

PILIE TIN Ė VISUOMEN Ė

„Tarp žmonių visuomenę valdančių dėsnių yra vienas, regis, tiksliausiai apibrėžtas ir aiškiausias: kad žmonės būtų civilizuoti, jų mokėjimas vienytis į sąjungas turi juo labiau tobulėti, juo labiau didėja jų lygybė.“

Alexis de Tocqueville

Kas yra pilietinė visuomenė?

Pilietinę visuomenę sudaro visos savanoriškos organizacijos, kokios egzistuoja tarp individo ir valstybės, kaip antai šeima, bažnyčios, sporto ir muzikos klubai ir labdaros bendrijos. Pilietinės visuomenės idėja yra civilizacijos vaisius. Tai, ką Tocqueville'is vadino mokėjimu vienytis į sąjungas, yra šiuolaikinės praktikos pasiekimas, kada žmonės bendradarbiauja su kitais jiems nepažįstamais žmonėmis, norėdami pasiekti savo tikslų. Šis poreikis mūsų protėvių laikais paprasčiausiai neegzistavo, mat medžiotojų-rinkėjų visuomenėse visi visus pažinojo, o rūšies išlikimas priklausė nuo to, kiek bendruomenės sugebėjo siekti to paties tikslo. Atėjus darbo pasidalijimo ir įstatymų visuomenės laikams, kada žmonės pradėjo naudotis jiems vieniems priklausančia nuosavybe asmeniniams tikslams pasiekti, tasai mokėjimas vienytis į sąjungas tapo taikos tarp žmonių ir jų gerovės pagrindu. Pilietinės visuomenės sąvoka neatsiejama nuo laisvės idėjos. Yra paplitusi klaidinga nuomonė, jog individas, gyvenantis vienas pats, gali būti laisvas ir kad laisvė yra suvaržymų nebuvimas. Pilietinės visuomenės teorija mums primena, kad laisvės būseną yra tokia, kurioje žmonėms taikomi teisingi

apribojimai ir kad kiekvieno jų būklę gali pagerinti tik tų žmonių vienijimasis į sąjungas.

Prancūzų mąstytojas Benjaminas Constant'as suformulavo pilietinės visuomenės reikšmę, parodydamas, jog tokios visuomenės idėja turi prasmės tik tai šiuolaikiniame pasaulyje, kur individas savo kaimynui daro tik labai nežymią įtaką. Vienoje savo kalbų aiškindamas apie du skirtingus laisvės tipus, būdingus senovės ir šiuolaikiniam žmogui, Constant'as įrodinėjo, kad ne laisvė dalyvauti valdyme, o laisvė burtis į sąjungas yra pati svarbiausia žmogaus laisvė, kuri yra šiuolaikinio pasaulio išradimas. Šią pilietinio bendravimo idėją ir iš jos gimusias institucijas sistemiskai aptarė airis Edmundas Burke'as ir prancūzas Alexis de Tocqueville'is, stebėję savo laiko Angliją ir Prancūziją. Didžioji Tocqueville'io įžvalga buvo ta, kad visuomenės pažanga yra šalutinis žmonių bendradarbiavimo produktas, o tas bendradarbiavimas savo ruožtu negalėtų vykti, jei visuomenė nebūtų laisva, valdoma, kaip sakė Apšvietos mąstytojai, „įstatymų, ne žmonių valdžios“.

Keliaudamas po Ameriką XIX a. 4 dešimtmetyje, Tocqueville'is aprašė begalę būdų, kaip amerikiečiai išvystė sąjąjį mokėjimą vienyti į sąjungas, tuo tarpu Burke'as žmonių tarpusavio reikaluose įžvelgė ir suformulavo tarpinių institucijų vaidmenį – to bendravimo produktą. Burke'as davė joms mažųjų būrelių vardą. Šios tarpininkaujančios institucijos – šeima, bažnyčia ir bendruomenė – padėjo funkcionuoti visai visuomenei. Burke'as rašė: „būti prisirišusiam prie padalinių, mylėti mažąjį būrelį, kuriam priklausome visuomenėje, yra pirmasis visuomeniško jausmo principas (taip sakant, pradmuo). Tai pirmoji grandis jausmo sekoje, kuria artėjame prie meilės savo šaliai ir žmonijai“. Burke'o teigimu, šios institucijos atliko svarbiausią vaidmenį žmogaus asme-

nybės formavimui, o įvykdydamos giliausią žmogaus norą – kam nors priklausyti – jos davė pradžią ištisam ryšių tinklui, kuris stiprina mus draugėn jungiančius saitus.

Saitai, kurie sujungia

Šiuose mažuosiuose būreliuose, kuriuos konservatorių filosofas Michaelas Oakeshottas vėliau pavadino pilietinėmis bendrijomis, kaip tik glūdi tie instinktai ir dvasia, kurie formuoja žmonių bendruomenes, o tos bendruomenės yra nelyginant plytos, iš kurių pastatytas visos visuomenės mūras. Šios pilietinės bendrijos, palengvindamos socialinio bendradarbiavimo eigą, leidžia mums pasinaudoti artimiausių mums žmonių egzistavimu ir tuo pat metu tą egzistavimą puoselėti ir branginti. Lojalumą, kurį jaučiame šeimos nariams ir draugams, vietos bendruomenei ir tautai, palaiko mūsų poreikis bendrauti su kitais. Todėl pilietinės bendrijos yra tarsi klėjai, sulipdantys visuomenę į vieną visumą. Pilietinės bendrijos, priešingai nei tie pavieniai individai, apie kuriuos kalba laisvų visuomenių kritikai, stiprina saitus, jungiančius mus su mūsų paveldu ir bendrais interesais ir tokiu būdu stiprina visuomenę. Pilietinė visuomenė yra žmoniška visuomenė, nes ji stiprina ir skatina žmogiškus solidarumo jausmus savo artimui.

Valdžia prieš pilietinę visuomenę

Pilietinės visuomenės priešas yra ne individo laisvė, bet valdžia. Valdžia sutrauko mus jungiančius saitus, nes suima į savo rankas ir centralizuoja galią bei išteklius ir pakerta mūsų pilietinį lojalumą, reikalaudama mūsų laiko, pinigų bei užuojautos. Šis spaudimas silpnina mus jungiančius sai-

tus, atimdamas medžiaginius ir emocinius išteklius, kuriuos paprastai vieni kitiems skiriame. Tocqueville'į, atvykusį į Ameriką iš Napoleono valdomos Prancūzijos, iš pradžių nustebino platus savanoriškų bendrijų, palaikiusių kiekvieną įmanomą reikalą ir nuomonę, išplitimas. Jo gimtoji Prancūzija kankinosi po centralizuotos valdžios našta ir negalėjo išlaikyti tokio margo individualių pastangų skiautinio, nes didžiąją dalį žmogiškos energijos surydavo valstybės poreikiai. Tai pamatinis argumentas, kodėl bendruomenių klestėjimui reikalinga laisvė. Valdžia stato kliūtis individų bendravimo menui, nes atima iš jų iniciatyvą. Totalitarinėse visuomenėse valstybė nutraukia individų tarpusavio bendradarbiavimą vardan bendrų tikslų, nes visi visuomenės tikslai nukreipiami valstybės tikslų siekimui.

Pilietinę visuomenę suka prekybos ratai

Prekyba skatina paslaugumą. Montesquieu teigė, jog geras manieras Šiaurės Europos tautoms, kurias romėnai kadaise vadino barbarais, atnešė prekyba. Davidas Hume'as įrodinėjo, kad prekybos plitimas turėjo lemiamos įtakos visuomenės rafinuotumui ir menų bei mokslų pažangai. Kadangi prekybos dėka tapo įmanoma „padaryti paslaugą kitam žmogui, nejaučiant jam tikros simpatijos“, jo teigimu, prekyba sukūrė visuomenę, kurioje „net ir blogi žmonės suinteresuoti veikti vardant visuomenės gėrio“.

Prekybininkams reikalingas tikėjimas ir pasitikėjimas tų žmonių, su kuriais jie prekiauja, taigi prekybininkai padeda kurti aplinką, kurioje laikomasi pažadų. Francis Fukuyama parodė, koks svarbus yra pasitikėjimas sėkmingai veikiančiose visuomenėse ir kaip prekyba bei mainai padeda kurti pasitikėjimą, leidžiantį vystyti pilietinei visuomenei.

Altruizmas ir savanaudiškumas

Amerikiečių ekonomistas Ronaldas Coase'as yra aprašęs, kaip įvairūs individai – akcininkai, darbuotojai, klientai ir kiti – vienu metu sukuria tai, ką vadiname firma. Šias iš esmės skirtingas grupes bendradarbiauti skatina savanaudiškumas, tuo tarpu kitų socialinio bendradarbiavimo pavidalų, pavyzdžiui, šeimos, pagrindas yra altruizmas ir rūpinimasis kitais. Žinome, kad mūsų altruistinės paskatos, nors ir tinka įvairiose srityse, netoli tenuvestų verslo reikaluose, lygiai kaip savanaudiškumas ne ką laimėtų šeimos gyvenime. Tarpinių pilietinės visuomenės institucijų stiprumą kaip tik ir sudaro jų gebėjimas puoselėti ir ugdyti mūsų žmogiškus instinktus ten, kur jie gali duoti geriausių rezultatų. Pilietinė visuomenė pasirūpina nukreipti mūsų jausmus taip, kad jie išsiskleistų tam tinkamose srityse, o ne ten, kur padarytų nemaža žalos.

Šeima kaip ardomoji institucija

Iš visų pilietinės visuomenės institucijų svarbiausia, ko gero, yra šeima. Jos kaip vaikų auklėtojos, aprūpintojos ir augintojos vaidmeniui neprilygsta jokia kita institucija. Šeima yra toks išskirtinis moralinių vertybių šaltinis ir žmogiškų jausmų centras, jog Ferdinandas Mountas praminė ją ardomąja institucija. Ji stovi tarp žmonijos ir košmariškos Ateities Pasaulio* vizijos ar net Platono respublikos, kurioje vaikai yra valstybės globotiniai. Būdama vertybių perdavėja iš kartos į kartą, šeima su savo tvirtu žmogiškų jausmų teigimu yra kur kas stipresnė moralinė mokytoja už aršiausią to-

* Pagal anglų rašytojo Aldous Huxley antiutopinį romaną „Brave New World“ (*vert. past.*).

talitarinės valstybės propagandą. Šeima yra toji vieta, kur būsimi piliečiai mokosi atskirti gėrį nuo blogio. Tose visuomenėse, kur šeimos institucija yra stipriausia, kur sprendimus priima ne valstybė, bet šeimos, tų visuomenių nariai geriausiai supranta skirtumą tarp gera ir bloga. Laisvose visuomenėse šeimos gali džiaugtis tokia palankia padėtimi, nes suaugusių tos visuomenės narių valdžia nelaiko vaikais.

Buferinė zona tarp individo ir valstybės

Svarbiausia pilietinės visuomenės funkcija laisvose visuomenėse yra būti atsvara valdžios galiai. Ten, kur individai yra susiskaidę ir nepratę prie žmogiško bendradarbiavimo, ten jie lengviau pasiduoda totalitarinėms pagundoms tų, kurie vietoj laisvės siūlo saugumą. Šie mažieji būreliai stoja skersai kelio tironiškai valdžiai, nes pretenduoja į savo narių lojalumą ir taip priešinasi totalitarizmo šalininkų reikalavimams, kad piliečiai būtų besąlygiškai lojalūs valstybei. Šeima, religinės bendruomenės, privačios verslo iniciatyvos, savanoriškos organizacijos ir laisvos profesinės sąjungos griauja tokį besąlygišką lojalumą ir skleidžia vertybes, priešingas paklusnumui ir priverstiniam sutikimui, kurio reikalauja totalitarizmo šalininkai. Štai kodėl kiekviena totalitarinė visuomenė, kokią tik buvo sukūręs žmogus, mėgino sugriauti tas institucijas, o šių institucijų klestėjimo laipsnis visada yra savotiškas rodiklis, rodantis, kiek apsaugotos yra mūsų laisvės.

Pilietinės visuomenės priešai

Taigi joks atsitiktinumas, kad istorijos bėgyje fašistiniai ir komunistiniai režimai skelbė karą šeimai ir mėgino sukir-

šinti vaikus prieš tėvus, žmoną – prieš vyrą, kartą prieš kartą. Taip yra dėl to, kad valstybė nori laisvai naudotis informacija savo tikslams, todėl jai tenka reikalauti svaresnio ir aukštesnio lojalumo už tą, kuri žmonės natūraliai jaučia savo šeimai. Tokiose visuomenėse šios institucijos veikia kaip ardomojo pobūdžio institucijos, nes jų skatinamas prisirišimas ir atsidavimas gali sukelti pasipriešinimą valstybės reikalavimams. Stipri pilietinė visuomenė veikia kaip užtvara, sauganti nuo tironijos, nes palaiko moralinę tvarką, kuri gina ir stiprina laisvės vertybes. Griaudama pilietines institucijas, despotiška valdžia nuplėšia nuo individo apsauginius sluoksnius, sulaikančius neprašytą valdžios ranką. Nulupus tarpinius sluoksnius, skiriančius valdžią nuo individo, pastarasis lieka beginklis prieš atviros visuomenės priešus, kurie grasina individo laisvę pajungti valstybės autoritetui.

Sudėtingas abipusio įsipareigojimo tinklas

Sistema, kuri, ribodama politinę galią, palaiko visuomenės galią, sukuria abipusių teisių ir pareigų tinklą, leidžiantį visuomenei valdyti pačiai save. Visuomenė yra didžiulė sutartis ne tik tarp kiekvieno iš jos narių, bet ir jau praėjusių ir dar negimusių kartų. Mes veikiame labai tų, kurių nepažįstame, o kartais ir negalime pažinti, nes mus veda moralinis jausmas, pasakantis, kaip privalome elgtis. Šie moraliniai instinktai skatina geriau atlikti savo vaidmenis vardan didesnės abipusės naudos, negu tai galėtų padaryti bet kokia valdžia. Ir tėvai, ir vaikai turi tiek teisių, tiek pareigų vieni kitų atžvilgiu. Kiekviena karta yra atsakinga už ankstesnę kartą ir už ateisiančią kartą. Vedybos, draugystė ir netgi žmogaus ryšys su gyvūnijos pasauliu yra valdomi šių įsipareigojimų, kurie davė pradžią visuomenės ryšiams ir kuriais remiamės,

atlikdami savo pareigas kitiems ir vildamiesi, jog kiti taip pat pasielgs su mumis. Kadangi valstybė negali pakeisti šio tinklo, visi jos mėginimai tą padaryti baigiasi žiaurumu.

Pilietinės visuomenės atkūrimas

Ko gero, šiandien nėra svarbesnio uždavinio už pilietinės tvarkos atkūrimą tose visuomenėse, kur visagalė valstybė tą tvarką pavertė griuvėsiais. Būtų klaida manyti, kad valdžia gali atlikti šį uždavinį. Pilietinė visuomenė gimsta iš spontaniškų ir žmogiškų laisvos tautos veiksmų. Ji reikalauja, kad valdžia pasitrauktų iš kelio žmonių sumanymams ir leistų jiems laisvai tarpusavyje bendrauti. Moralinę visuomenės audinį lengviau sunaikinti, negu kruopščiai jį sukurti ir perduoti iš kartos į kartą. Nėra jokios abejonės, kad laisvė ilgai netvers, jei nebus imtasi šio uždavinio. Tai reiškia, kad žmonės privalo būti laisvi: laisvi ekonomikos reikaluose, laisvi religinėje veikloje, laisvi šeimos gyvenime.

Skaitiniai

Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, London: Penguin, 1968.

Benjamin Constant, *Benjamin Constant: Political Writings*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988 (1833), p. 309–328.

Francis Fukuyama, *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: Free Press, 1995.

Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, London: Hamish Hamilton, 1994.

David Green, *Reinventing Civil Society*, London: Institute of Economic Affairs, 1993, Part I.

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York: Fontana, 1968 (1840), Volume 2, Part 2.

Alexis de Tocqueville, *Apie demokratiją Amerikoje*, Vilnius: Amžius, 1996.

Klausimai pamąstymui

1. Kodėl stipri pilietinė visuomenė yra vertingas dalykas?
2. Kokiu mastu pilietinė visuomenė gali atlikti daugumą valdžios pareigų, pavyzdžiui, padėti narkomanams ar skurstantiems?
3. Kokiomis pastangomis valdžia turėtų skatinti pilietinę visuomenę?

DEMOKRATIJA

„Daugybė valdymo formų buvo ir dar bus išbandytos šiame nuodėmės ir sielvarto pasaulyje. Niekas neapsimetinėja, kad demokratija yra tobula ar visažinė. Išties kažkas yra pavadinęs demokratiją blogiausią valdymo forma, jei ne tos visos kitos formos, kurios retkarčiais būdavo išmėginamos.“

Winston Churchill

Kas yra demokratija?

Šiuo metu demokratija yra ateities banga, mat vis daugiau ir daugiau šalių perima demokratines sistemas. Tai yra sveikintinas procesas. Vis dėlto žodis *demokratija* ne visada turėjo teigiamų konotacijų. „Demokratija“ kilusi iš senovės graikų kalbos ir reiškia „žmonių valdymą“, o senovės graikai šiuo terminu vadino sistemą, kurios, jų įsitikinimu, reikėjo vengti. Demokratija buvo priešinama monarchijai (vieno valdymui), oligarchijai (keleto valdymui) ir aristokratijai (geriausiųjų valdymui). Graikai demokratiją siejo su trimis didžiosiomis ydomis: dauguma gali pasinaudoti savo valdžia mažumai engti; žmonės gali nesunkiai pasiduoti jausmų ir aistros antplūdžiui, o ne vadovautis protu; žmonių elgesys gali būti motyvuotas tik jų pačių interesų ir nepaisyti visos visuomenės interesų. Todėl, siekiant suderinti demokratijos privalumus ir sykiu išvengti arba iki minimumo sumažinti galimus pavojus, buvo sukurta specifinė demokratijos forma – liberalioji, atstovaujamoji demokratija. Būtent ši demokratijos forma šiandien užkariauja pasaulį.

Abrahamas Lincolnas savo garsiajame Gettysburgo kreipimesi per Amerikos Pilietinį karą pateikė klasikinį demokratijos apibrėžimą. Demokratija yra „žmonių valdymas, valdymas per žmones ir valdymas žmonėms“. Jo apibrėžimas iškelia keturis klausimus, į kuriuos liberalioji demokratija turi konkrečius atsakymus.

Kas yra žmonės?

Visai suprantamas atsakymas, kad žmonės – tai kiekvienas visuomenės narys. Todėl būtų idealu, jei sprendimams priimti reiktų kiekvieno nario sutikimo. Tačiau tai būtų labai sunkiai pasiekama, reikalaudų daug laiko ir suteiktų didžiulę veto galią vienam asmeniui. Liberalioji demokratija dažniausiai laikosi daugumos valios principo, kad žmonės yra geriausiai atstovaujami daugumos balsais, 50% plus vienas balsas. Kartais liberaliojoje demokratijoje kai kurie ypač svarbūs sprendimai gali pareikalaus didesnės daugumos (pavyzdžiui, dviejų trečdalių balsų). Vis dėlto pripažįstama, kad paprastoji dauguma gali pažeisti mažumų teises, todėl dažniausiai egzistuoja tam tikra mažumos teisių apsaugos forma. Liberalioji demokratija kartais apibrėžiama kaip „daugumos valdymas ir mažumos teisės“.

Žmonių valdymas

Antrasis klausimas liečia pasakymą „žmonių valdymas“: ką žmonės turėtų valdyti? Kokius sprendimus turėtų priimti žmonės kaip individai, šeimos, verslo įmonės ir bendrijos, o kuriuos sprendimus turėtų kolektyviškai priimti valstybė? Jei gu visus sprendimus demokratiškai priimtų kolektyvas, nebūtų jokios laisvės. Tada visuomenę valdytų totalitarinis re-

žimas, kuris valdo viską. Tai būtų, pasitelkus J. D. Talmono pasakymą, „totalitarinė demokratija“. Liberaliojoje demokratijoje valstybės vaidmuo yra ribotas, dauguma sprendimų paliekama privačiai sferai. Todėl liberalioji demokratija išpažįsta ribotą valdžią. Daugumai neturėtų būti leista nuspręsti ką panorėjus. Todėl liberalioji demokratija priešinasi neribotam valdžios viešpatavimui, net jei tai būtų demokratinės valdymo formos.

Valdymas per žmones

Trečiasis klausimas kyla dėl „valdymo per žmones“: kaip žmonės turėtų valdyti? Vieni įrodinėja, kad žmonės turėtų valdyti tiesiogiai. Tai galima padaryti referendumo arba visuotinio susirinkimo pagalba ar koku nors dalyvavimo demokratijos pavidalu. Teoriškai būtų įmanoma aprūpinti visus piliečius kompiuteriais, kuriuose jie užfiksuotų savo balsą kiekvienu klausimu, o balsuotojų dauguma nulemtų valdžios politiką. Vis dėlto valstybė turėtų egzistuoti tam, kad tarnautų žmonėms. Žmonės egzistuoja ne tam, kad tarnautų valstybei. Tiesioginės demokratijos sąlygomis žmonėms tektų praleisti visą gyvenimą nagrinėjant, svarstant ir balsuojant už kiekvieną kolektyvinį sprendimą. Jiems nebeliktų laiko sprendimams, susijusiems su asmeniniu gyvenimu. Todėl liberaliojoje demokratijoje balsuotojai renka atstovus į įstatymų leidžiamuosius organus (o kartais ir vykdomuosius), kad atstovai priimtų sprendimus jų vardu. Šie atstovai privalo turėti laiko, sugebėjimų ir reputaciją, tinkamą svarstyti kolektyviniams sprendimams, nagrinėti konkrečių veiksmų privalumus ir trūkumus ir priimti sprendimą visų žmonių interesų vardu.

Šių atstovų atskaitomybė yra pasiekama per reguliarius rinkimus. Jeigu atstovai nepaiso žmonių interesų, juos galima

pašalinti iš posto. Tikslas yra pasiekti pusiausvyrą tarp atstovaujančios ir atsakingos valdžios: atstovaujančios visų žmonių interesams bei nuomonėms ir atsakingos už ilgalaikių valdžios veiksmų pasekmių svarstymą ramių ir racionalių debatų aplinkoje. Kartais liberalioji demokratija vadinama atstovaujama demokratija arba netiesiogine demokratija. Kartais liberaliosios demokratijos visuomenėse gali būti rengiami ir referendumai, jei tenka keisti konstitucinės sistemos pobūdį arba pamatines taisykles, su kurių pagalba valdomi žmonės.

Valdymas žmonėms

Ketvirtasis ir paskutinis klausimas yra šis: kaip nuspręsti, ką reiškia pasakymas „žmonėms“? Kaip nustatyti, kokie yra žmonių interesai? Priimant sprendimus, būtina paisyti kiekvieno žmogaus interesų, nors ne visus juos įmanoma patenkinti. Vis dėlto reikėtų stengtis įvardyti visiems gyventojams bendrus interesus, pavyzdžiui, taiką ir gerovę, ir nepritarti tokioms politikos kryptims, kurios būtų naudingos tik tam tikroms visuomenės grupėms. Vienas keblumų yra tas, kad grupės skatins savo konkrečius arba „ypatingus interesus“, kurie visi yra verti svarstymo. Vis dėlto valdžios politika turi atspindėti platesnio masto, bendrą arba „visuomenės interesą“. Atstovaujamoji demokratija užtikrina visoms grupėms galimybę išsakyti savo interesus ir nuomones, tačiau sprendimai neturėtų būti vien šių ypatingų interesų atspindys. Yra ir kitas sunkumas: kaip įvardyti interesus, jeigu nuomonės grindžiamos emocijomis arba aistromis. Bendrą interesą nustatyti reikia tik po atidžių svarstymų ir apmąstymų. Tai gi liberaliojoje demokratijoje interesų grupės yra skatinamos supažindinti visuomenę su savo interesais ir nuomonėmis, tačiau sprendimų priėmimas neturėtų būti atiduotas į jų ran-

kas. Šį darbą turėtų atlikti išrinktieji atstovai, kurie yra atsakingi žmonėms kaip balso teisę turintiems rinkėjams.

Demokratija saugo laisvę

Politinės galios vykdytojams bet kurią akimirką gali kilti noras ta galia piktnaudžiauti. Iš visų politinių sistemų demokratija bus labiausiai linkusi ginti prigimtines žmonių teises bei laisves ir užkirsti kelią tokiam piktnaudžiavimui. Atsakydamas į Platono raginimą, kad valstybę turėtų valdyti sargybinių filosofų išmintis, Aristotelis klausė: „O kas saugos sargybinius?“ Kaip galime užtikrinti, kad valdovai nenaudos galios savo pačių, o ne žmonių interesų, labui? Stipriausias saugiklis nuo piktnaudžiavimo yra žmonėms suteikta galia per rinkimus pašalinti piktnaudžiautojus iš posto. Žinojimas, kad jie gali būti pašalinti iš valdžios postų, valdantiejiems yra stipriausia apsauga nuo piktnaudžiavimo galia.

Tačiau patys žmonės irgi gali kelti pavojų laisvei. Prancūzų mąstytojas Alexis de Tocqueville'is rašė, jog didžiausias demokratijos keliamas pavojus yra „daugumos tironija“. JAV valstybės įkūrėjai gerai suvokė, kokį pavojų laisvei kelia visi turintieji valdžią. 1787 m. leidinyje *Federalist Papers* Aleksandras Hamiltonas rašė: „Žmonės mėgsta galią... Suteik visą galią daugumai, ir ji pradės engti mažumą. Suteik visą galią mažumai, ir ji pradės engti daugumą.“

Britų istorikas lordas Actonas nustatė tą pačią demokratijos ydą. „Vienintelė plintanti demokratijos blogybė yra daugumos tironija, ar veikiau partijos, ne visada daugumos, kuriai pavyksta, jėga ar apgaule, nugalėti per rinkimus.“ Todėl liberalioji demokratija yra ribota demokratija, nubrėžianti ribas valdžios galioms, net jei tos galios vykdomos gavus daugumos pritarimą. Mažumų ir individo teisės turi būti apsaugotos.

Demokratija skatina žmonių interesus

Kaip užtikrinti, kad būtų skatinami ne tik valdančiųjų, bet ir eilinių žmonių interesus? Kai yra toks dalykas, kaip reguliarius rinkimai, politikai žino: jei nepaisys žmonių interesų, bus pašalinti iš posto. Jeremy Benthamas sugalvojo naudos sąvoką, kuria remiasi visa šiuolaikinė ekonomika. Jis troško „kuo didžiausio žmonių skaičiaus kuo didesnės laimės“. Įsitikinęs, jog tiktai demokratija gali užtikrinti, kad būtų tar naujama žmonių interesams, Benthamas tapo demokratijos šalininku. Demokratija siekia užtikrinti interesų maksimizavimą. Nors ne visus interesus įmanoma patenkinti, visi jie bus svarstomi, nes kiekvienas individas yra potencialus balsuotojas, galintis prisidėti prie renkamo posto išsaugojimo ar laimėjimo. „Kaip žmonių laimė yra vienintelis valdžios tikslas, taip žmonių pritarimas yra vienintelis jos pamatas, kaip reikalauja protas, moralė ir prigimtinė dalykų dermė“, – teigė vienas pirmųjų JAV prezidentų Johnas Adamsas.

Realistinis politinis dalyvavimas

Dauguma žmonių nelabai domisi politika. Savo gyvenime jie turi geresnių užsiėmimų: užsidirbti pragyvenimui, leisti laiką su savo mylimaisiais arba džiaugtis gyvenimo teikiamais malonumais. Demokratija nereikalauja, kad žmonės skirtų daugiau dėmesio politikai, negu patys to nori. Iš jų tikimasi minimumo: kad jie pasinaudotų balso teise. Balsuotojai skatinami sekti politinius debatus, tačiau neįpareigojami to daryti.

Tuo tarpu politika besidominčiai mažumai, dėmesingai publikai, yra užtekčiai galimybių dalyvauti politikoje. Demokratija užtikrina dalyvavimą per viešus debatus ir disku-

sijas, balsavimą ir kandidatavimą į postą. Johnas Stuartas Millis politinį dalyvavimą laikė ypač pageidaujamu dalyku, mat, jo įsitikinimu, tai skatino dalyvių intelektualinį tobulėjimą, moralinį tvirtumą ir praktinį nusimanymą. Politikoje dalyvauja tie, kurie turi laiko, susidomėjimo ir energijos atsiduoti politikai. Tiesioginės demokratijos keliama problema nesiskiria nuo tos, kurią Oscaras Wilde'as nustatė socializmui: tai užima pernelyg daug vakarų. Tačiau eiliniai balsuotojai gali pasinaudoti politiškai sąmoningų žmonių debatais, kada patys to nori arba kada ateina laikas atiduoti balsą. Politinio švietimo vertę ypač iškėlė JAV prezidentas ir Nepriklausomybės Deklaracijos autorius Thomas Jeffersonas. „Man nežinomas saugesnis aukščiausių visuomenės gilių lobynas už pačius žmones, ir jeigu laikome juos nepakankamai apsišvietusiais, kad galėtų valdyti, remdamiesi sveika nuožiūra, geriausias vaistas yra ne atimti iš jų valdžią, bet paveikti tą nuožiūrą švietimu.“

Protas, ne aistra

Graikų skeptiškumas demokratijos atžvilgiu iš dalies buvo paremtas baime, kad demosas, neišsilavinusios masės, mažiausiai tinka sprendimams priimti. Masės vadovaujasi aistromis, emocijomis ir instinktais, pavyzdžiui, pavydu ir pykčiu, o ne protu ir dėmesingu svarstymu. Atstovaujamosios demokratijos paskirtis yra užtikrinti, jog, prieš priimant sprendimus, būtų apsvarstytos visos išvados ir pasekmės. Visuomenė turėtų atidžiai apsvarstyti klausimus ir pateikti įvairių nuomonių. Išrinktieji atstovai privalo turėti laiko, išminties ir žinių, kad galėtų svarstyti ir atidžiai išnagrinėti įstatymus bei sprendimus, daromus žmonių vardu. Štai kodėl demokratija turėtų būti ne tiesioginė, o atstovaujamoji.

Štai kodėl ir išrinktasis pareigūnas yra atstovas, o ne delegatas, saistomas savo rinkėjų nuomonių. Apie tai susitikime su rinkėjais Bristolyje kalbėjo Edmundas Burke'as. „Jūsų atstovas privalo ne tik būti darbštus, bet ir turėti savo nuomonę, ir jis nepateisins vilčių, jei, užuot tarnavęs jums, paaukos savo sprendimą jūsų nuomonei.“ Parlamentas neturėtų veikti kaip Ambasadorių Kongresas, atstovaujantis įvairiems interesams, jis yra „patariamasis vienos tautos organas, turintis vieną, tai yra visumos, interesą“. Atstovai yra ten susirinkę tam, kad svarstyti visos visuomenės ar valstybės interesus, o ne tik juos išrinkusiųjų interesus.

Stabilumas ir teisėtumas

Politinėms sistemoms reikalingas stabilumas, kad būtų galima priimti ilgalaikius sprendimus. Stabilumą geriausiai padeda pasiekti teisėtumas, įgaliojimas priimti sprendimus arba „teisė valdyti“. Valstybei būtina, kad žmonės pripažintų jos valdymą, net ir tada, kai nesutinka su kuriuo nors konkrečiu sprendimu, o ypač kad jį pripažintų neturintieji valdžios. Nebūtina, kad žmonės pritartų kiekvienam sprendimui, svarbu, kad jie pritartų sprendimų priėmimo būdai, pritartų procesui, o ne rezultatui. Iš visų sistemų liberalioji demokratija labiausiai linkusi užtikrinti teisėtumą, nes čia valdžia vykdoma, gavus žmonių pritarimą. Visi turi galimybę pareikšti savo nuomonės ir interesus, dalyvauti procese ir siekti valdžios. Sutikimas gaunamas per reguliarius ir atvirus rinkimus. Demokratija yra stabilesnė už bet kurį kitą režimą, nes žmonių akyse ji yra teisėta sistema.

Liberaliosios demokratijos ypatybės

Demokratija yra daugiau negu vienas asmuo, vienas balsas. Funkcionuojančiai demokratijai būtinos tam tikros ypatybės.

Beveik visi privalo turėti balsą, turi egzistuoti visuotinė rinkimų teisė. Norint, kad būtų bent jau paisoma kiekvieno žmogaus interesų, visi turi turėti balso teisę. Bet kokios išimtys turi būti pagrįstos svariais argumentais, pavyzdžiui, vaikai.

Turi egzistuoti laisvi, atviri ir periodiški rinkimai. Rinkimai turi būti laisvi tuo, kad balsuotojai turi turėti galimybę pasinaudoti balso teise be jokio nederamo spaudimo. Štai kodėl balsavimas paprastai būna slaptas. Rinkimai turi būti atviri ta prasme, kad kiekvienas turi turėti galimybę balotiruotis ir išdėstyti savo programą rinkėjams. Rinkimai privalo būti periodiški. Juos reikėtų rengti kas 3–5 metai, kad būtų pusiausvyra tarp reakcijos užtikrinimo – todėl laikotarpis tarp rinkimų neturėtų būti per ilgas – ir valdžios atsakomybės, kad valdžia galėtų pristatyti žmonėms darbo rezultatus prieš jiems išreiškiant savo nuosprendį apie valdžios darbą.

Privalo egzistuoti partijų pasirinkimas. Kad ir ką sakytų kai kurios komunistinės ir Afrikos valstybės, negali būti vienpartinės demokratijos. Norint priversti partijas reaguoti į rinkėjų pageidavimus ir išvengti tironijos, būtina, kad balsuotojai turėtų galimybę pašalinti iš valdžios posto vieną partiją ir pakeisti ją kita. Be to, partijų pasirinkimas leidžia apsvarstyti silpnąsias partijų puses ir atskleisti jas visuomenei iki balsavimo. Svarbiausias vaidmuo tenka konstruktyviai opozicijai.

Privalo egzistuoti žodžio ir susibūrimų laisvė. Visi turi turėti galimybę išreikšti savo nuomonę. Kaipgi kitaip atstovai supras, kokie yra žmonių interesai? Visi privalo turėti galimybę burtis su kitais ir ginti savo nuomos bei intere-

sus, todėl turi egzistuoti laisvė kurti partijas ir interesų grupes.

Privalo egzistuoti įstatymų leidybos, vykdomosios valdžios ir teismų tarpusavio priklausomybės principas. Norint išvengti daugumos ar mažumos tironijos pavojaus, valdžia neturėtų būti sutelkta kurio nors vieno individo ar institucijos rankose. Todėl liberaliojoje demokratijoje valdžių tarpusavio priklausomybės principas padeda išvengti valdžios, ypač vykdomosios, sutelkimo į vienas rankas. Įstatymų leidžiamoji valdžia privalo padaryti vykdomąją valdžią atsakingą už savo veiksmus. Įstatymų leidybos organai paprastai būna sudaryti iš dvejų rūmų, kurie renkami, laikantis skirtingų būdų. Teismai turėtų būti nepriklausomi nuo vykdomosios valdžios. Turėtų egzistuoti stipri vietos valdžia.

Privalo egzistuoti konstitucija, kurioje išdėstytos valdymo taisyklės ir procedūros. Paprastai tai būna užfiksuota viename dokumente, tačiau kiekviena sistema remiasi rašytomis taisyklėmis ir nerašytais susitarimais ar papročiais. Turėtų veikti įstatymo, o ne žmonių valdžia, kad visi žmonės žinotų taisykles, kurių pagalba jie valdomi. Dažniausiai liberaliojoje demokratijoje vengiama pernelyg detalių konstitucijų, kurios nepasirūpina lankstumu, arba tokių, kuriose nurodomos veiklos kryptys, mat tokia konstitucija gali paprasčiausiai pasenti.

Atstovaujamoji ir atsakinga valdžia

Liberaliosios demokratijos sistema nėra tobula, mat ji siekia pusiausvyros tarp atstovavimo ir atsakomybės, siekia reaguoti į rinkėjų pageidavimus ir interesus ir tuo pat metu garantuoti gerus sprendimus su teigiamomis ilgalaikėmis pasekmėmis. Taip jau yra, kad tokios pusiausvyros niekada nepavyksta pasiekti. Vis dėlto jokia kita politinė sistema

nesiekia šių dviejų tikslų. Demokratijos kaina yra amžinas mėginimas laiduoti tokią valdžią, kuri būtų ir atstovaujamoji, ir atsakinga.

Skaitiniai

A. H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, London: Routledge, 1987.

Alexander Hamilton, James Madison and John Jay, *The Federalist Papers*, New York: Mew American Library, 1989 (1787), Number 10.

John Locke, *A Second Treatise on Government*, Camb-ridge: Camb-ridge University Press, 1960 (1690), chapters 7–10.

Dž. Lokas, *Esė apie pilietinę valdžią*, Vilnius: Mintis, 1992.

Diane Ravitch & Abigail Thernstrom, *A Democracy Reader*, New York: Harper Collins, 1989.

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York: Fontana, 1968 (1840), Volume 1, Part 2.

Alexis de Tocqueville, *Apie demokratiją Amerikoje*, Vilnius: Amžius, 1996.

Klausimai pamąstymui

1. Ar išrinktieji politikai turėtų vykdyti strategijas, kurioms, kaip liudija nuomonių apklausos, pritaria dauguma žmonių, ir nepaisyti to, ką jie patys mano esant geriausia savo šaliai?
2. Kaip išvengti daugumos tironijos?
3. Ar mums reikalingi referendumai, jei taip, kada reikėtų juos rengti?

LYGYBĖ

„Visi žmonės turi lygias teises, tik ne į vienodus dalykus.“

Edmund Burke

Kas yra lygybė?

Lygybė yra principas, jog su visais žmonėmis turi būti elgiamasi vienodai arba lygiai. Tačiau akivaizdu, jog žmonės savo būdo bruožais, talentais, gabumais, išvaizda ar pomėgiais nėra vienodi arba „lygūs“. Niekas netiki, jog kiekviena žmogiška būtybė yra tokia pati, taigi kuria prasme žmonės yra lygūs? Ginčas dėl lygybės kelia klausimą, kada tinka elgtis su žmonėmis vienodai, o kada ne. Galima išskirti mažiausiai penkis skirtingus lygybės tipus: moralinė (arba formalioji) lygybė, lygybė prieš įstatymą, politinė lygybė, galimybių lygybė ir rezultato lygybė. Pirmieji trys tipai yra pageidaujami, paskutinis – ypač nepageidaujamas, o lygių galimybių vertė priklauso nuo to, kaip tos galimybės suprantamos.

Didesnę pasaulio istorijos dalį lygybė kaip moralinis principas buvo ignoruojama arba laikoma nesuvokiama ir nesusiderinama su tikrove. Nevienodas elgesys su žmonėmis buvo laikomas normaliu dalyku, pavyzdžiui, egzistavo skirtingi įstatymai baronams ir valstiečiams. Vieną ankstyvųjų lygybės teigimų aptinkame Aristotelio filosofijoje. Aristotelis teigė, jog nereikėtų daryti skirtumo tarp žmonių, kurie yra lygūs visais atžvilgiais, aktualiais svarstomam klausimui, o tai, žinoma, kėlė klausimą: „kas yra aktualu?“ Krikščionybė lai-

kėsi principo, jog visos sielos yra vienodai vertingos Dievo akivaizdoje.

Thomas Hobbesas teigė, kad žmonės yra lygūs savo prigimtaine būkle, tačiau tai buvusi tokia nepageidaujama būseną, kur gyvenimas buvęs „vienišas, bjaurus, gyvuliškas ir trumpas“, jog žmonės troško atsisakyti šios lygybės mainais į tvarką, kurią vykdytų stiprus valdovas, Leviatanas. Kaip dažnai nutikdavo naujųjų laikų filosofijos istorijoje, lemiamas lūžis įvyko Johno Locke'o filosofijoje. Locke'as teigė, kad žmonės prigimtinėje būklėje turėjo lygias teises, bet išsaugojo jas ir valdomi politinės valdžios. Šios teisės į gyvybę, laisvę ir nuosavybę priklauso visiems žmonėms. Amerikos Nepriklausomybės Deklaracijos teiginys, jog „visi žmonės yra sukurti lygūs“, remiasi kaip tik šia lygių teisių prasme. Jos autorius Thomas Jeffersonas kita proga buvo griežtai užsiėmęs tuos, kurie manė, kad egzistuoja prigimtinė hierarchija ir kad žmonės turėtų žinoti savo vietą visuomenėje. „Didžioji dalis žmonijos negimė su balnais ant nugarų, kaip ir saujelė išrinktųjų neišoko į batus ir nesukirto pentiniais, pasirenę joti jais teisėtai, iš Dievo malonės.“ XIX a. buvo paženklintas kovų, kuriomis norėta įgyvendinti lygių teisių pasekmes: panaikinti vergovę, užtikrinti lygybės prieš įstatymą principą ir politinę lygybę, kad visi piliečiai turėtų lygias teises balsuoti. Vis dėlto moterims daugelyje šalių balso teisė nebuvo suteikta iki pat XX a. pradžios, o Pietų Afrikoje egzistavo apartheidas, kur juodaodžiai ir spalvotieji neturėjo lygių politinių teisių ir teisių į nuosavybę. Šiame amžiuje, atsiradus socializmui ir komunizmui, lygybę visuotinai imta sieti su medžiagine lygybe arba „rezultatų lygybe“. Jame įsigalėjo ir lygių galimybių principas, tačiau vėliau jis transformavosi į kitokį principą, beveik nesiskiriantį nuo lygių rezultatų principo.

Moralinė lygybė

Kiekvienas žmogus yra vertas dėmesio moraline prasme ir turi teisę apsispręsti dėl savo gyvenimo. Šis principas kyla iš jo kaip žmogaus būties ir remiasi įsitikinimu, jog egzistuoja tam tikri dalykai, kurie yra bendri visiems žmonėms (ypač prigimtines ar žmogaus teises) ir kurie padaro žmones vertus pagarbos. Tik todėl, kad koks nors žmogus yra kitos religijos, tautybės ar giminės, dar nereiškia, kad jis nesvarbus. Individas kaip žmogus turi teisę gyventi taip, kaip pats nusprendžia, su sąlyga, kad netrukdytų gyventi kitiems. Štai kodėl tokie įsitikinimai prieštarauja vergovei ir siekia ją uždrausti, mat iš vergo atimta teisė gyventi taip, kaip nori. Remdamasis formaliosios lygybės prielaida, Immanuelis Kantas išvystė taisyklę, kartais vadinamą kategoriniu imperatyvu: „Elkis su kitais taip, kaip norėtum, kad jie elgtųsi su tavimi“.

Tuo anaip tol nenorima pasakyti, jog visi žmonės savo elgesiu yra lygūs moraline prasme. Žinoma, yra žmonių, kurie elgiasi geriau už kitus, yra tokių, kurie padaro blogų dalykų. Vis dėlto jų gyvenimai išlaiko vertę. Deja, nėra vieningos nuomonės dėl to, kuris terminas geriausiai išreikštų šią lygybės prasmę. Tarp tokių terminų yra formali lygybė, moralinė lygybė, padėties lygybė, vertės lygybė ir pagarbos lygybė, tačiau nė vienas jų tiksliai nepagauna šio principo prasmės.

Lygybė prieš įstatymą

Svarbiausia moralinės lygybės pripažinimo pasekmė yra įstatymiškos lygybės principas arba lygybė prieš įstatymą. Šis principas teigia, jog įstatymas turėtų visus žmones traktuoti

nešališkai, nepaisant tokių su reikalo esme nesusijusių ypatybių kaip tautybė, etninė grupė, turtas, klasė, giminė, religija ar rasė. Štai kodėl teisingumas yra „aklas“ visiems veiksniams, kurie tiesiogiai neliečia konkrečios bylos. Todėl lygybė prieš įstatymą glaudžiai siejasi su įstatymo valdžios principu. Lygybė prieš įstatymą buvo ir pirmųjų moterų teisių sąjūdžių pagrindas, skelbęs, jog moterims turi būti suteiktos tokios pačios įstatyminės teisės, kaip vyrams, pavyzdžiui, teisė turėti nuosavybės ir balsuoti.

Romėnų oratorius Ciceronas atkreipė dėmesį į moralinį skirtumą, egzistuojantį tarp skirtingų lygybės tipų. „Nors turto sulysinimas nėra pageidautinas dalykas, o ir visi žmonės negali pasižymėti tokiais pačiais talentais, bent jau teisės prieš įstatymą tos pačios respublikos piliečiams turėtų būti vienodos“. 1789 m. Prancūzijos Žmogaus Teisių Deklaracija skelbė, kad įstatymas „turi būti vienodas visiems... ir visi jo akivaizdoje turi būti lygūs, turėti vienodas teises į visus apdovanojimus, vietas ir tarnybas, atsižvelgiant į jų skirtingus sugebėjimus, nedarant jokių kitų skirtumų, išskyrus tuos, kuriuos sukūrė jų privalumai ir talentai“.

Politinė lygybė

Moralinė lygybė kartu yra ir politinės lygybės šaltinis ta prasme, kad visi turi teisę balsuoti, nebent egzistuoūt kokia nors svari ir teisėta priežastis, dėl kurios asmuo tos teisės netektų. Kadangi, priimant bendrus sprendimus, visų žmonių interesai yra verti dėmesio, visi turėtų turėti teisę balsuoti, kad būtų užtikrinta, jog išrinktieji politikai paisys jų konkrečių interesų. Išimtis galėtų būti vaikai, protiškai neįgalieji ir nuteistieji, kurie arba nesugeba įvardyti tikrųjų savo interesų, arba laikomi netekusiais tos teisės dėl nesuge-

bėjimo paklusti įstatymams. Taigi egzistuoja lygių politinių teisių prielaida, kurios geriau jau nepažeisti.

Galimybių lygybė

Galimybių lygybė remiasi požiūriu, kad individai turėtų turėti galimybę ar progą, kurios jiems leistų ko nors pasiekti gyvenime pagal jų pačių sėkmės supratimą. Kalbant apie lygias galimybes, dažnai naudojamos metaforos iš sporto srities, pavyzdžiui, vienodas startas gyvenimo lenktynėse, tačiau nevienodas finišas. Margaret Thatcher vadino tai „teise būti nelygiam“. Lygių galimybių tikslas yra padaryti karjerą atvirą talentingiems žmonėms, o paaukštinimai turėtų būti teikiami remiantis žmogaus gabumais, o ne jo šeimyniniais, seksualiniais ar politiniais ryšiais.

Tokia visuomenė būtų vadinama meritokratija arba gabųjų ir talentingųjų valdžia, kurie pasiekė padėtį visuomenėje savo privalumų dėka. Privalumas apibrėžiamas kaip gabumai plius pastangos. Galimybių lygybė reiškia, kad reikia pašalinti neteisingas kliūtis tikslo siekimui. Visuomeninė padėtis turėtų remtis asmeninėmis pastangomis ir gabumais. Ši mintis yra glaudžiai susijusi su švietimo visiems idėja, pagal kurią visi žmonės ugdymo dėka gali atskleisti visus savo sugebėjimus. Ir meritokratijos šalininkai, ir jos priešinininkai pripažįsta, jog tokios sistemos pasekmė būtų gan ryškūs rezultatų skirtumai (ar nelygumai). Šis požiūris remiasi lygių laisvių idėja.

Vis dėlto geriau būtų šį principą apibrėžti kaip maksimalių galimybių principą. Praktiškai beveik neįmanoma pasiekti lygių galimybių, ir toks dalykas tikrai būtų nepageidaujamas. Vienas didžiausių nelygių galimybių šaltinių yra šeima, kur būna tėvų, švelnių, mylinčių ir uoliai besirūpinančių savo vaikais, ir tėvų, kuriems labiau rūpi jų pačių savanaudiški

troškimai. Neįmanoma užtikrinti, kad kiekvienas tėvas būtų švelnus ir mylintis, taigi griežtas lygių galimybių principo taikymas reikalautų, kad vaikai būtų atimti iš tėvų ir auginami visi kartu kolektyve. Tai būtų nepriimtina žmonėms, įsitikinusiems šeimos vertingumu. Visiškas išpareigojimas ištrinti bet kokius galimybių skirtumus pareikalautų sukurti totalitarinę visuomenę, kurioje valstybė galėtų kontroliuoti kiekvieną gyvenimo aspektą ir užtikrinti, jog niekas neįgytų „neteisingų“ pranašumų, pavyzdžiui, geresnio mokytojo.

Pozityvus diskriminavimas

Lygių, skirtingai nuo maksimalių, galimybių idėja remiasi ir kampanija, siekianti pozityvaus diskriminavimo. Pozityvus diskriminavimas reiškia neproporcingos, tačiau palankios dalies suteikimą grupėms už tai, kad jos buvo ar iki šiol tebėra diskriminuojamos neigiama prasme, t. y. jų atžvilgiu elgiamasi ne taip, kaip su kitomis visuomenės grupėmis. Pozityvus diskriminavimas gali vykti trimis pavidalais: tai – grupių aprėpimas, skatinantis mažumas siekti vadovaujančių postų; preferencijos, vienai grupei suteikiant pirmenybę kitos atžvilgiu; ir kvotos, kur teigiama, jog lygios galimybės egzistuoja tik tada, kai grupė įdarbinama arba atstovaujama kokiam nors organe proporcingai jos sudaromam visų gyventojų skaičiaus procentui. Pradžioje ši idėja reiškė tik mažumų aprėpimą, tai yra, supažindinimą su esamomis galimybėmis ir skatinimą jų siekti. Tai yra priimtinas dalykas. Vis dėlto ilgainiui ši idėja pradėjo reikšti preferencijas ir kvotas, o čia jau kyla prieštaravimų.

Reikėtų priešintis pozityviam diskriminavimui, nes jis pats savaime paneigia aukščiau išvardytus keturis lygybės tipus. Pirma, grupės yra privilegijuojamos reikalo esmės neliečian-

čiu pagrindu. Diskriminavimo naudą dažniausiai gauna pa-lyginti išsilavinę ir pasiturintys tų grupių nariai. Antra, ne-teisingas elgesys su individais praeityje negali būti atitaisy-tas privilegijuotu elgesiu šiandien su visiškai kitais individais, kurių priklausymas tai pačiai grupei yra visai atsitiktinis, tai yra sąlygotas jų kilmės. Trečia, bet koks diskriminavimas gimdo neigiamą reakciją prieš naujai privilegijuotuosius. Užuo-t pripažinus, kad žmonės pasiekė savo padėtį visuome-nėje savo privalumų dėka, manoma, kad jiems kažkas padė-jo, o tai mažina likusios visuomenės dalies pasitikėjimą ir atsakomybę. Ketvirta, neteisinga, kad su daugumos grupės nariais būtų elgiamasi nevienodai. O svarbiausia tai, kad toks diskriminavimas iš esmės paneigia formalios ir įstatymiškos lygybės principą, mat su žmonėmis elgiamasi ne pagal jų privalumus ar trūkumus, pagal tai, ką Martinas Lutheris Kin-gas vadino „mūsų būdo turiniu“, bet pagal tokias su reikalo esme nesusijusias ypatybes kaip giminė ar rasė.

Rezultato lygybė

Tai yra dažniausiai vartojama lygybės prasmė, geriausiai nusakoma žodžiu egalitarizmas, kuris reiškia, jog visi turi gauti vienodą dalį. Užuo-t paisius sąlygų, kuriomis žmonės daly-vauja visuomenėje, čia rūpinamasi rezultatais, lenktynių baig-timi, perėjimu nuo galimybių prie atlygio. Visi bėgikai baigs lenktynes kartu arba gaus tokį patį atlygį, nesvarbu, ar jie at-bėgo pirmi, ar paskutiniai. Rezultato lygybė susijusi su me-džiagine lygybe arba gyvenimo sąlygų lygybe. Tai reikalauja perskirstyti turtą, atimant iš turtingesniųjų ir atiduodant skur-desniesiems, o svarbiausias tikslas yra užpildyti atotrūkį tarp jų.

Egalitarami dažnai sukelia painiavą, kur nebegalima nusta-tyti, ar jie turi omenyje pajamų lygybę, ar turto lygybę. Net

jeigu du žmonės gauna tokias pačias pajamas, turto nelygybė veikia pasimatys, mat vienas kruopščiai taupė dalį savo pajamų arba leido jas tik ilgalaikės naudos dalykams, pavyzdžiui, būsto pagerinimui, tuo tarpu kitas išleido visus pinigus prekėms, teikiančioms tik trumpalaikę naudą, pavyzdžiui, rūkalams, ir nieko nesutaupė. Po kiek laiko pirmasis asmuo bus žymiai turtingesnis už antrąjį, nors jiedu abu gavo tokias pačias pajamas.

Pritariant daugumai moralinės lygybės šalininkų, pasekmės lygybės nereikėtų laikyti pageidaujamu tikslu. Pirmia, jis prieštarauja prigimčiai. Medžiaginių turtų nelygybė yra žmogui natūrali būseną. Norint ją pakeisti, reikalingi priegimčiai prieštaraujantys ir prievartos veiksmai. Individai, palikti likimo valiai, sparčiai pasieks skirtumų pajamų, turto ir gyvenimo lygio srityse. Antra, rezultato lygybės principas reikštų didžiulį individo laisvės paneigimą ir pareikalautų stambiaus valstybės kišimosi į žmonių gyvenimą. Trečia, tai būtų labai neefektyvu, nes susilpnintų akstiną dirbti ir gaminti. Kam dirbti, jeigu žinai, kad gausi tokią pačią naudą, nepaisant savo elgesio? Ketvirta, tai yra neteisinga, nes žmonės turi teisę gauti naudą, kurią jie užsidirbo. Penkta, gerovė turi būti sukurta. Egalitarai taip rūpinasi gerovės perskirstymu, kad beveik pamiršta ryšį tarp gamybos ir paskirstymo. Jeigu kas nors gamins, o paskui aptiks, kad be jo leidimo dalis jo turto atiduodama kitiems, jis sumažins tos gamybos apimtį. Jis reaguos į paskatas. Rezultatas – visos visuomenės gerovės netektis. Iliuziška manyti, kad paskirstymą galima pakeisti, nepadarant jokio poveikio gerovės kūrimui. Pagaliau, „kas sulysins lygintojus?“ Koks nors individas ar organizacija turi turėti galią nuspręsti, kas ir ką gauna. Šio elito nariai turės žymiai didesnę galią, negu bet kas kitas, ir išnaudos tą galią savo naudai. Nors komunistinės nomen-

klatūros narių atlyginimai dažnai nesiskirdavo nuo kitų žmonių darbo užmokesčio, jie galėjo naudotis politine galia ir pagerinti savo gyvenimo sąlygas. Norint pasiekti rezultatų lygybės, reiktų be galo nelygios politinės galios.

Už lygybę, prieš egalitarizmą

Taigi teisinga politinė sistema gerbia: lygybę prieš įstatymą, kad būtų sukurta teisinė sistema, vienodai traktuojanti visus visuomenės narius; lygias politines teises, kada visi turi balsavimo teisę ir teisę į raiškos laisvę; ir lygias galimybes ta prasme, jog profesinė veikla turi būti atvira talentingiesiems. Tačiau laisva ir teisinga visuomenė atmeta pozityvų diskriminavimą, perskirstymą ir egalitarizmą.

Skaitiniai

Peter Bauer, *Equality, Third World and Economic Delusion*, London: Weidenfeld & Nicholson, 1981, Part 1.

Anthony Flew, *The Politics of Procrustes*, New York: Prometheus, 1981.

Milton & Rose Friedman, *Free to Choose*, London: Secker & Warburg, 1980, chapter 5.

F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London: Routledge, 1962, chapter 6.

William Letwin, *Against Equality*, London: Macmillan, 1983.

Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Oxford: Blackwell, 1974, chapter 8.

Klausimai pamąstymui

1. Ar turtingiausių ir skurdžiausių visuomenėje turto atotrūkis yra problema?
2. Ar manote, kad visi piliečiai jūsų šalyje vienodai traktuojami prieš įstatymą?
3. Kaip galėtume maksimaliai išnaudoti ekonomines ir socialines galimybes?

LAISVA VERSLININKYSTĖ

„Jei esame kontroliuojami ekonomikos reikaluose, esame... kontroliuojami visur.“

*Friedrich Hayek**

Kas yra laisva verslininkystė?

Laisva verslininkystė yra ekonominė sistema, paremta laisvais prekių ir paslaugų mainais, kurių metu žmonės nulemia savo ekonominius reikalus, apsisprendami, kur jie dirba arba kur investuoja, kaip išleidžia ar sutaupo savo darbo vaisius ir su kuo prekiauja. Laisvą verslininkystę pripažįstančioje visuomenėje žmonės gali laisvai priimti šiuos sprendimus, nes teisinė struktūra leidžia piliečiams turėti nuosavybės, mainyti tai, kas jiems priklauso (taip pat ir savo darbą) ir sudaryti juridiskai galiojančias sutartis. Ši įstatymų valdžia leidžia individams bendradarbiauti abipusės naudos vardan, steigiant juridinius susivienijimus, kurie tvarkytų prekybos reikalus: korporacijas, ūkines bendrijas ir nepelno organizacijas. Valdžios pareiga yra saugoti žmonių nuosavybę ir priversti juos laikytis sutarčių, kad žmonės būtų ramūs, keisdami prekėmis ir paslaugomis, tačiau laisvos verslininkystės visuomenėje toks valdžios vaidmuo yra griežtai apribotas. Ekonominiai barjerai laisvai verslininkystei, pavyzdžiui, mokesčiai, reguliavimas ir valdymo išlaidos, šioje visuomenėje yra minimalūs.

* „Gėrybių gamybos kontrolė – tai paties žmogaus gyvenimo kontrolė.“

Hillaire Belloc – citata iš F. A. von Hayeko „Kelias į vergovę“ (*vert. past.*).

Prekyba ir mainai visada buvo neatsiejamą žmonių civilizacijos dalis, ir santūrus šių užsiėmimų vertės pripažinimas daugiausia prisidėjo prie Vakarų praturtėjimo. Tuose regionuose, kur Bažnyčios ir valstybės galia mažėjo ir kur egzistavo konkuruojantys valdžios šaltiniai, ekonominės laisvės mastas leido žmonėms suklestėti, o tai savo ruožtu didino jų skaičių. Renesanso laikotarpiu Italijos miestuose-valstybėse, XVII a. Olandijos Respublikoje ir labiausiai Anglijoje bei jos kolonijose Amerikoje santykinė ekonominė žmonių laisvė padarė šias valstybes prekybos centrais. Tačiau tik paskutinį XVIII a. ketvirtį škotų ekonomistas Adamas Smithas pirmasis išdėstė sistemiską teoriją apie laisvos verslininkystės veikimą. Knygoje, pavadintoje „Tautų gerovė“, Smithas mėgino paaiškinti, kaip po ribotos, konstitucinės monarchijos įvedimo 1688 m. suklestėjo Anglijos gerovė. Knyga buvo išspausdinta 1776 m., tais pačiais metais, kai vyko Amerikos Nepriklausomybės karas, ir padarė didelę įtaką Jungtinių Valstijų įkūrėjams, kurių sukilimą prieš Angliją Smithas rėmė.

Ekonomikos, kuri daugiausiai valdo pati save, be centralizuotos valdžios kišimosi, idėja perkeitė ekonominį mąstymą Vakaruose. Naujoji Smitho teorija metė iššūkį praktinei anų laikų ekonomikai – merkantilizmo sistemai, kurioje monarchai ir ministrai tiesiogiai vadovavo ekonomikai. Senoji ekonominė tvarka rėmėsi idėja, kad tautos gerovės šaltinį sudaro jos aukso, sidabro ir brangiųjų metalų atsargos. Geriau, siu prekybos reikalų tvarkymu buvo laikomas monopolijų suteikimas gildijoms ir korporacijoms. Buvo priiminėjami įstatymai, ribojantys darbo užmokestį ir palaikantys dideles kainas, o sudėtingas didelių mokesčių ir muitų tinklas siurbė pajamas, metamas į karinį avantiūrizmą, su kurio pagalba valdžia siekė užgrobti kitų tautų išteklius ir pavergti jų žmones. Smithas apvertė šias idėjas aukštyrą kojomis, paro-

dės, kad tautų gerovė kyla iš darbo pasidalijimo, kuris leidžia žmonėms specializuotis, aprūpinant vartotoją tuo, ko šis pageidauja. Pinigų vertė, pasak jo, apibrėžiama pagal tai, ką jie gali nupirkti. Konkurencija didina perkamąją galią ir tokiu būdu kuria gerovę.

Laisva verslininkystė didina darbuotojų darbo užmokestį

Idėjos, kurios paskatino Adamą Smithą propaguoti laisvą prekybą, pigią valdžią ir atviras rinkas, ir šiandien gerina dirbančiųjų pragyvenimo lygį. Tose valstybėse, kurios perėmė šias idėjas, pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose, darbuotojų atlyginimai yra pasiekę neregėtas aukštumas. Ir atvirkščiai, tos šalys, kurios eksperimentavo su vyriausybinio planavimu, taip ir nesugebėjo prikelti žmonių iš skurdo ir alkio. Laisva verslininkystė didina darbuotojų darbo užmokestį, skatindama žmonių norą ir sugebėjimą gaminti tai, kas reikalinga jų artimiesiems. Tai pagrindinė priežastis, kodėl JAV sugaištama mažiau darbo valandų uždirbti pakankamai pinigų, norint nusipirkti televizorių, automobilį ar asmeninį kompiuterį, negu Rusijoje. Čia svarbu ne sunkus darbas, o produktyvumas. Neturtingose šalyse žmonės paprastai dirba ilgas valandas, tačiau jų sugebėjimą aprūpinti vartotoją tuo, ko šis nori, ir jų atlyginimą už padarytą darbą riboja valdžios įsikišimas. Laisva verslininkystė didina realų žmonių darbo užmokestį, nes čia egzistuoja stiprūs stimulai patarnauti vartotojams, kurie gali nesunkiai informuoti apie savo pageidavimus.

Laisva verslininkystė tenkina vartotojus

Laisvos verslininkystės ekonomikoje kainų mechanizmo dėka žmonės gali aptarnauti vartotojus. Šis neapbrėpiamas komunikacijų tinklas, fiksuojantis kainų kilimą ir kritimą, informuoja darbuotojus ir investuotojus, kur paklausa didėja, o kur – mažėja. Didesnė kurio nors konkretaus produkto paklausa kelia kainas, didindama investuotojų pelną. Išaukęs pelnas pritraukia daugiau investicijų ir didina darbo užmokestį, kuriuo siekiama pritraukti daugiau darbuotojų į tos rūšies darbą. Tokiu būdu visuomenė pagamina daugiau to, ko nori vartotojas, ir, kadangi tam tikros prekės ar paslaugos pasiūla išauga, ilgainiui kaina vartotojui sumažės. Laisvos verslininkystės sistemai būdingas stimulus užtikrina tai, kad visuomenės ištekliai nukreipiami vartotojų poreikiams patenkinti, o ne į tas gamybos sritis, kur poreikiai nėra tokie neatidėliotini. Šioje sistemoje vartotojas yra valdovas, diktuojantis, kur ir kaip panaudojami visuomenės ištekliai, mat jis nusprendžia, kaip jo pajamos bus išleidžiamos ar taupomos. Savo ruožtu tos pajamos išaugs tokiu mastu, koku tas individas aprūpina visuomenę prekėmis ir paslaugomis, kurių visuomenė reikalauja.

Laisva verslininkystė mažina pragyvenimo kaštus ir kuria naujus produktus

Laisva verslininkystė yra atradimo procesas, leidžiantis žmonėms suvokti, ko nori vartotojas. Laisvė pirkti ir parduoti leidžia prekėms ir paslaugoms ateiti į rinką, kur žmonės gali jas laisvai priimti arba nepriimti, kaip panorėję. Laisva verslininkystė leidžia verslininkams naujų idėjų dėka atnaujinti, kurti naujus produktus ir patobulinti jau egzis-

tuojančius produktus. Tada kainų mechanizmas duoda ženklą darbuotojams ir investuotojams, ar šie nauji produktai yra pageidaujami, ar ne. Pradžioje tokie nauji produktai kaip vaizdo magnetofonai, mikrobangų krosnelės ar mobilieji telefonai būna brangūs ir prieinami tiktai pasiturintiems, tačiau kai šie produktai išmėginami, išbandomi ir šiek tiek patobulinami, kai į jų vystymą įdedama daugiau kapitalo, kaina krinta. Tokiu būdu saujelės turtuolių naudojami prabangos dalykai tampa daugeliui pirmojo būtinumo reikmenimis. Ir kadangi laisvos verslininkystės visuomenė gamina kaskart platesnį prekių ir paslaugų asortimentą, tų produktų kaina kaip žmonių pajamų proporcija krinta, mažindama pragyvenimo kaštus.

Laisva verslininkystė skatina produktyvumą

Laisvos verslininkystės ekonomikai būdingi stimulai, išnaudodami žmonių norą kuo geriau aptarnauti kitus ir darydami tai geriau, negu kuri nors kita iš žmogaus sukurtų sistemų, taip pat skatina ir produktyvumą. Kadangi laisvos verslininkystės sistemoje žmonės gali laisvai pasilikti sau savo darbo vaisius ir rizikuoti, atlygis už vartotojo aptarnavimą viršija atlygį alternatyviose ekonominėse sistemose. Vergovės sistema, kurioje individas yra priverstas dirbti kitiems arba planinei ekonomikai, kur valdžia organizuoja gamybą, sunaikina paskatas ką nors gaminti. Tą pačią funkciją atlieka ir mokesčiai. Mokesčiai yra tarsi kainos; jie yra kaina – arba nuobauda – kurią tenka mokėti už įsitraukimą į ekonominę veiklą. Kuo labiau valdžia apmokestina investicijas ir darbą, tuo mažesnis bus atlygis už investicijas ir darbą. O jeigu atlygis už darbą ir investicijas sumažėja, vadinasi, bus mažiau darbo ir mažiau investicijų. Mokesčiai yra ekono-

minis barjeras, ribojantis žmonių, dalyvaujančių apmokėsintoje veikloje, skaičių. Mokesčiai darbui ir investicijoms kai kuriuos žmones apskritai išstums iš darbo ir investicijų. Tokį patį poveikį daro ir reguliavimas. Didinant gamybos kaštus, kainos dirbtinai pakeliamos, kartu padidėja ir pragyvenimo kaštai, o prekės pasidaro neprieinamos neturtin-giesiems.

Laisva verslininkystė ištraukia žmones iš skurdo

Laisvos verslininkystės sistema anaipol nepraturtina tik saujelės turtuolių, jos dinamiškumas geriausiai atsiskleidžia jos sugebėjimu šalinti skurdą sparčiau už bet kurią kitą ekonominę sistemą. Nors ekonominė laisvė neišvengiamai gimdo tam tikrą žmonių pajamų ir turto nelygybę, mėginimai eiti toliau ir perskirstyti pajamas bei turtą, atimant iš turtin-gųjų ir atiduodant mažiau pasiturintiems, smukdo ekonominę, naikindami ekonomikos teikiamas galimybes tiems, kuriems jų labiausiai reikia. Mėginimai su valdžios pagalba nustatyti žmonių pajamas ir turtą gimdo despotišką visuomenę, kurioje žmonių pajamas ir turtą lemia gebėjimas prieiti prie politinės galios sluoksnių. Tokios rūšies nelygybė padaro žymiai daugiau žalos vargšams, negu turto ir pajamų nelygybė laisvos verslininkystės sąlygomis, nes laisva verslininkystė apdovanoja žmones didesnėmis pajamomis tikrai tol, kol jie sugeba geriau už kitus aptarnauti vartotoją. Ši sistema leidžia žmonėms tarnauti savo interesams tiek, kiek jie išnaudoja savo nuosavybę ir darbo jėgą kitų interesams aptarnauti. Laisva verslininkystė maksimizuoja vargšų galimybes išbristi iš skurdo ir padaro visuomenę pigia vieta pragyvenimui.

Laisva verslininkystė kuria darbo vietas

Laisvos verslininkystės kritikai dažnai linksniuoja verslo ciklus Vakaruose, kur ekonominės plėtros laikotarpius pertraukia recesijos tarpsniai, kurių metu išauga nedarbas. Ši verslo ciklų kaita šaltojo karo metais buvo vienas svarbiausių komunistinės propagandos argumentų, tačiau reikia pažymėti, kad komunistinis pasaulis išvengė šių ciklų tik todėl, kad palaikė nuolatinę ekonomikos sąstingį, dėl kurio pragyvenimo lygis buvo kur kas menkesnis už tą, kuris buvo pasiektas Vakaruose. Iš tiesų ekonomikos recesijas ir depresijas sukelia infliacija, atsirandanti tada, kai valdžia didina pinigų ir kredito pasiūlą greičiau už ekonomikos augimą. Pinigų pasiūlos, susijusios su prekių ir paslaugų pasiūla, didinimas mažina pinigų vertę ir taip sukelia infliaciją, kuri padidina nedarbą, kai žmonės susivokia, jog pinigai praranda vertę. Šios problemos sprendimas nereikalauja atsisakyti laisvos verslininkystės, o veikiau atimti iš valdžios pinigų pasiūlos funkciją. Kartais nedarbą sukelia ne infliacija, bet mokesčiai darbui ir jo reguliavimas, dėl kurių atsiranda neatitikimas tarp darbo pasiūlos ir paklausos. Laisvos verslininkystės ekonomikoje visada yra darbo, nes vartotojų poreikiai yra neišsemiami.

Laisva verslininkystė saugo aplinką

Laisva verslininkystė ne tik išplėtė prieinamų prekių ir paslaugų asortimentą ir jas atpigino, bet ir padidino gamtinių išteklių pasiūlą ir, laikui bėgant, atpigino pasaulio energiją bei išteklius. Šis pasiekimas geriausiai padeda suprasti, kodėl oro ir vandens kokybė tokiose ekonomikose, kaip JAV, nuolatos gerėja, tuo tarpu komunizmas paliko visuomenės

užterštas ir išgrobstytas. Tai irgi svarbi priežastis, kodėl žmonių, turinčių didžiausią ekonominę laisvę, vidutinė gyvenimo trukmė yra ilgesnė. Kuo žmogus turtingesnis, tuo jis sveikesnis. Laisvos verslininkystės sistema sukūrė gerovę, kurios dėka galima atrasti naujų energijos šaltinių ir efektyviau panaudoti gamtinius išteklius. Privati gamtos išteklių nuosavybė irgi saugojo bei stiprino aplinką, nes privatūs savininkai yra suinteresuoti ilgalaikiu išteklių išsaugojimu ir todėl yra geresni prižiūrėtojai, negu valstybė. Laisva verslininkystė maksimizuoja didžiausio iš visų išteklių – žmonijos – laisvę, sprendama problemas, kurias sukuria naujosios technologijos, be to, ji leido milijardams žmonių savo sumanumo ir kūrybiškumo dėka gyventi ir klestėti pasaulyje, kuris kadaise įstengė išlaikyti tik nežymią dalelę savo gyventojų skaičiaus.

Be laisvos verslininkystės negali būti demokratijos

Galiausiai laisva verslininkystė yra būtina, nors ir nepakankama, sąlyga demokratijai bei pilietinėms teisėms, kurias mes siejame su politine laisve. Taip yra dėl to, jog neįmanoma kontroliuoti ekonomikos, kartu nekontroliuojant ir žmonių. Vos tik ekonominiai sprendimai atimami iš milijonų individų, kurie dirba, investuoja, taupo ir eikvoja, ir atiduodami į centrinės valdžios rankas, atsiranda reikalas spausti individus, kad šie atitiktų valstybės planą. Galia, patekusi į valdžios rankas, leidžia bausti tuos, kurie elgiasi ne taip, kaip reikalauja valdžios atstovai. Faktas, kad galia sukonzentruojama valstybėje, reiškia, jog priešintis valdžios planams yra nepaprastai sunku ir pavojinga. Laisvos verslininkystės visuomenėje, kur gamybos priemonės atiduodamos į privačios nuosavybės rankas, visada egzistuoja alternatyvūs darbdaviai ir

privačiai finansuojamos profesinės sąjungos, politinės partijos, spaudimo grupės, laikraščiai, radijo ir televizijos stotys ir susirinkimų bei maldos vietos. Kaip aiškino Levas Trockis: „Šalyje, kur vienintelis darbdavys yra valstybė, opozicija reiškia lėtą mirtį iš bado.“

Skaitiniai

Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, London: University of Chicago Press, 1962, chapter 1, 2.

Milton & Rose Friedman, *Free to Choose*, London: Secker & Warburg, 1980, chapters 1, 2.

Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, London: University of Chicago Press, 1976 (1944).

Friedrich Hayek, *Kelias į vergovę*, Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2002.

Henry Hazlitt, *Economics in One Lesson*, New Rochelle NY: Arlington House, 1979.

Peter Saunders, *Capitalism: A Social Audit*, Buckingham: Open University Press, 1995.

Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Indianapolis: Liberty Press, 1981 (1776).

Klausimai pamąstymui

1. Kuo laisva rinka yra pranašesnė už valstybinį socializmą?
2. Kaip laisvas rinkas padaryti kuo priimtinesnes?
3. Kaip išplėsti rinkas savo šalyje?

LAISVĖ

„Vienintelė laisvė, verta šio vardo, yra laisvė siekti savojo gėrio ir savo pasirinktu būdu, kol nemėginame atimti iš kitų jų gėrį arba trukdyti jų pastangoms jį įgyti.“

Johnas Stuartas Millis

Kas yra laisvė?

Laisvė reiškia tai, kad žmogus turi turėti galimybę be pašalinių kišimosi nuspręsti, kaip jam elgtis. Žmogus turi turėti galimybę apsispręsti, kaip jis nori gyventi savo gyvenimą, jei tik jo veiksmai netrukdo kitų žmonių laisvei. Anglų kalboje laisvę reiškiantis žodis *freedom* turi ir sinonimą *liberty*. Saugoti laisvę yra vienas svarbiausių valdžios tikslų.

Šiandien moralinė laisvės vertė pripažįstama labai svarbiu moderniojo pasaulio bruožu, tačiau taip buvo ne visada. Didžiąją žmonijos istorijos dalį buvo laikomasi nuomonės, kad valdžios tikslas yra skatinti dorybę, gerą gyvenimą ir gerą visuomenę. Manyta, kad žmonės turi darbuotis vardan bendrojo gėrio, apie kurį nusprendžia visuomenė, ir pajungti savo norus bei interesus aukštesniam gėriui. Pradžioje laisvės ir teisės reiškė specifines teises ar teises, suteikiamas kurioms nors grupėms ar individams, pavyzdžiui, kokiam nors baronui ar gildijai. Visuotinė teisė į laisvę neegzistavo. Laisvės kaip visuotinės būklės idėja yra XVIII a. padarinys, prie jos atsiradimo daugiausia prisidėjo Hobbes'as ir Locke'as. Locke'as teigė: „Įstatymo tikslas yra ne panaikinti ar suvaržyti, bet išlaikyti ir padidinti laisvę“. Valdžios tikslas esąs saugoti individų laisvę. Ši mintis tapo viena iš XIX a. temų –

laisvės kaip svarbiausios politinės vertybės iškilimas. XX a. šiai idėjai ėmė grėsti dvigubas pavojus: vieni tvirtino, kad laisvė yra antraeilė vertybė, kuri turi būti pajungta aukštesnio tikslo, pavyzdžiui, komunizmo ar rasiškai grynos valstybės, kūrimui, o kiti, tarp jų socialistai, mėgino pakeisti laisvės sąvoką, norėdami pateisinti didesnę valdžios kišimąsi į žmonių gyvenimus.

Teisė gyventi savo gyvenimą

Kalbant apie laisvę, dažnai pasitelkiama teisių kalba. Aš turiu teisę nuspręsti, kur gyvensiu arba kur dirbsiu, arba su kuo praleisiu gyvenimą. Niekas negali priversti arba sustabdyti mane nuo to, ką noriu daryti, jei tik aš gerbiu kitų teises. Toks mąstymas kyla iš Locke'o prigimtinių teisių tradicijos. Laisvė reiškia elgtis savo teisių ribose, tuo tarpu pažeisti kitų teises jau nėra laisvė. Tai būtų piktnaudžiavimas laisve arba „savivalė“.

Laisvė tapatinama su ribota valdžia ir laisva rinka. Valdžios vaidmuo yra užtikrinti taisyklės sistemos, kuri visiems leidžia būti laisviems ir saugo, kad niekas kitas nesikėsintų į jų laisvę. Laisva rinka yra susijusi su ekonomine laisve arba pasirinkimo laisve: vartotojo laisve pirkti, prekiautojo laisve nustatyti savo prekių ir paslaugų kainą (ir vartotojo laisve su tikti arba atsisakyti ją mokėti), darbuotojo laisve pasirinkti darbą arba profesiją, gamintojo laisve gaminti tai, ką nori, ir įdarbinti tą, ką pats pasirenka. Tokia laisvė egzistuoja tikrai kapitalistinėse visuomenėse.

Individas yra geriausias savo interesų žinovas

Tik pats asmuo geriausiai žino, ko jis nori, žino savo prioritetus ir troškimus, tikslus, kuriuos nori pasiekti gyvenime,

o todėl žino ir savo interesus. Tai reiškia, jog žmogus turi laisvą valią, o jo pasirinkimai nėra tiesiog nulemti aplinkybių arba socialinės aplinkos. Jis gali naudotis protu ir moralės supratimu, kad priimtų sau teisingus sprendimus. Tikrai individas žino savo norus ir prioritetus. Kiti žmonės gali turėti savo supratimą, kas geriausia ar tinkamiausia kam nors kitam, tačiau nė vienas jų taip gerai nepažinos kito, negu jis pats. Laisvė reiškia paternalizmo atmetimą, t. y. minties, jog kiti gali geriau nuspręsti, kaip žmogui tvarkyti savo gyvenimą.

Laisvė skatina visų interesus

Nėra jokio prieštaravimo tarp laisvės ir tvarkos arba tarp bendrojo gėrio ir kitų interesų. Laisvė tarnauja ilgalaikiams visų žmonių interesams. Utilitaristai buvo dideli laisvės rėmėjai, nes, jų manymu, laisvė maksimizuoja žmonių interesus. Kaip teigė Jeremy Benthamas, laisvos visuomenės pasekmė yra „kuo didesnė laimė kuo didesniai žmonių skaičiui“.

Adamas Smithas plėtojo mintį apie „nematomą ranką“ arba tai, kas kartais vadinama „savaimine tvarka“. Kiekvienas individas, paliktas likimo valiai, yra „tarsi nematomos rankos verčiamas remti tikslą, kuris nebuvo jo ketinimų dalis“. Individai, likę laisvi siekti savo interesų, bus priversti bendradarbiauti su kitais vardan abipusių interesų ir visos visuomenės ir skatinti bendrąjį gerį. Veikale „Tautų gerovė“ Smithas tvirtino: „Ne iš mėsininko, aludario ar kepėjo geranoriškumo mes tikimės gauti pietus, bet iš jų rūpinimosi savo interesais“. Dauguma privilegijų visuomenėse atsiranda iš nenumatytų kitų asmenų elgesio pasekmių, Adamo Fergusonas žodžiais tariant, tai yra „žmogaus veiksmų, bet ne žmogaus sumanymų padarinys“.

Laisvė skatina žinių didėjimą

Johnas Stuaratas Millis pasisakė už pakantumą, pasiryžimą leisti kitiems galvoti, kalbėti ir elgtis taip, kaip mums yra nepriimtina. Kitas asmuo gali ištis būti teisus arba mes galime patobulinti savo požiūrį ir supratimą, mėgindami suprasti kitų nuomonę, arba galime pakeisti kitą asmenį, įtikindami jį ir kitus, kad jis elgiasi klaidingai. „Aš šlykščiuosi tuo, ką pasakei, tačiau ginsiu iki mirties tavo teisę tai sakyti“, – tai frazė, priskiriama prancūzų filosofui Voltaire'ui. Laisvoje visuomenėje nuomonių ir įsitikinimų įvairovė pasireiškia ir yra išmėginama idėjų konkurencijoje. Tiesa išstums klaidingumą. Austrų filosofas Friedrichas Hayekas viena laisvos visuomenės išdavų laikė žinių didėjimą, o žinios negali būti patalpintos vienoje vietoje ar institucijoje, bet yra plačiai išsklaidytos visų individų protuose. Laisvės dėka įvyksta nenumatomi ir nenuspėjami dalykai. Centrinis planavimas ir prievartinis kažkokio galutinio tikslo primetimas individams užgniaužia naujų idėjų radimąsi ir neleidžia jokių eksperimentų.

Pozityvi „laisvė“ nėra laisvė

Vis dėlto kai kas žodį laisvė vartoja visiškai kita prasme, ne tradicine prasme: „ar kas nors nesutrukdė man ko nors padaryti?“, bet turi omenyje sugebėjimą veikti arba galią pasiekti savo troškimus. Tai atskleidžia skirtumą tarp aukštesniojo ir žemesniojo aš, tikrus interesus nuo tariamų. Iš čia kilo ir Markso „klaidingos sąmonės“ sąvoka, reiškianti, jog žmonės nesupranta, kas yra tikrieji arba realūs jų interesai, kapitalizmo nuvertimas. Tiktai marksistai ir komunistų partija iš tikrųjų tai supranta, todėl jiems turi būti suteikta ga-

lia tai atlikti. Čia išryškėja viena šios idėjos problema: valdovai, užuot paklausę pačių žmonių, piktnaudžiauja šia idėja, skelbdamiesi žiną, kas geriausia kiekvienam žmogui. Jeanas Jacques Rousseau vartojo žodį „laisvė“, turėdamas omenyje paklusimą Bendrajai Valiai arba bendrajam gėriui. Todėl visus kitamanių esą reikia „priversti būti laisvus“. Laiškantis įprasto laisvės supratimo, tokia mintis, aišku, yra nesąmonė.

Oksfordo Universiteto filosofas Isaiah Berlinas savo garsiojoje esė „Dvi laisvės sąvokos“ pirmąją sąvoką pavadino „negatyviaja laisve“, o antrąją – „pozityviaja laisve“. Negatyviają laisvę jis apibrėžė kaip „sritį, kurioje žmogus gali veikti nekliudomas kitų“. Tokiu būdu laisvė reiškia nekliudomų veiksmų sritį. Hayekas tai vadino „prievaratos nebuvimu“. „Pozityviają laisvę“ Berlinas apibūdino kaip „buvimą savo paties šeimininku“. Jis tvirtino, kad antroji laisvės sąvoka reiškia visai ne laisvę, bet „galia“. Laisvės paneigimas apima ir ketinimą sutrukdyti kokiam nors veiksmui. Kitaip tariant, klaidinga laisvės samprata reiškia galios stoką. Yra skirtumas, ar negali nusipirkti knygos dėl to, kad valstybė ją uždraudė, ar dėl to, kad knygyne nėra jos egzemplioriaus. Pirmasis atvejis reiškia laisvės paneigimą, antrasis – ne.

Pozityvioji laisvė reiškia ir tai, kad individas turėtų nukreipti save į tam tikrą tikslą. Tokiu būdu paaiškėja, kad individas egzistuoja ne sau, bet tam, kad pateisintų tokių kolektyvinių darinių kaip klasės, tautos ar rasės, tikslus. Mes egzistuojame tam, kad tarnautume ne savo tikslams ir siekiam, o kažkokiam aukštesniam tikslui, kurį pasirinko kiti. Margaret Thatcher su tuo nesutiko. „Etikos esmė yra pasirinkimas: jei nebūtų pasirinkimo, nebūtų nei etikos, nei gėrio, nei blogio; gėris ir blogis turi prasmę tik tiek, kiek žmogus yra laisvas pasirinkti“.

Žalos principas

Įstatymas pačia savo prigimtimi varžo individų naudojimąsi laisve, grasindamas bausme, jeigu jie elgsis vienaip ar kitaip. Iš žmonių tikimasi prisitaikymo ir paklusnumo. Kada tinka panaudoti įstatymą, siekiant užkirsti kelią laisvei? Knygoje „Apie laisvę“ Johnas Stuaratas Millis pateikė klasikinę formulę – „žalos principą“.

„Vienintelis individualiu arba kolektyviniu požiūriu pateisinamas žmonijos tikslas kišantis į bet kurio jos nario ar narių veikimo laisvę yra savisauga. Vienintelis tikslas, kuriuo galima teisėtai panaudoti jėgą prieš bet kurį civilizuotos bendruomenės narį, jam nesutinkant, yra neleisti padaryti žalos kitiems. Fizinis ar moralinis jo paties gėris nėra pakankamas pateisinimas.“

Kitaip tariant, įstatymas turėtų neleisti žmonėms elgtis, kaip šie užsigeidžia, jei tie veiksmai gali pakenkti kitam žmogui ar žmonių grupei. Žinoma, draugai ar šeimos nariai, ar netgi nepažįstami žmonės gali bandyti įtikinti žmogų pakeisti savo elgesį: gyventi kur nors kitur, tuoktis su koku nors kitu asmeniu, dirbti kokį nors kitą darbą, tačiau šiose srityse įstatymas negalioja.

Laisvės darbotvarkė

Kadangi laisvė reiškia teisę apsispręsti visuose gyvenimo aspektuose, suprantama, rodant tokią pačią pagarbą kitų žmonių laisvei, neįmanoma sudaryti pilno laisvių sąrašo. Tačiau kai kurios laisvės sulaukė ypatingo dėmesio.

Sąžinės, minties ir nuomonės reiškimo laisvė. Privalo egzistuoti pakantumas skirtingoms ir įvairiopoms nuomonėms. Žiniasklaidai turi būti leidžiama skelbti visa, ką ji nori. Turi

būti leidžiama praktikuoti bet kurią religiją. Kiekvienam individui turi būti leista nebaudžiamam reikšti savo nuomonę. Žmonės turi teisę kritikuoti kitų nuomonę, tačiau netrukdyti jiems tą nuomonę reikšti. Tokioje idėjų ir įsitikinimų konkurencijoje išaiškės tiesa.

Susitarimų laisvė. Žmogus privalo turėti galimybę prekiauti su kuo panorėjęs. Privalo egzistuoti laisvė pasirinkti pirkėją ir pardavėją ir susitarti dėl abi puses tenkinančios kainos. Tai reiškia ir darbdavio, ir darbininko laisvę susitarti dėl bendradarbiavimo sąlygų. Valstybės vaidmuo yra užtikrinti, kad tokie susitarimai tikrai būtų laisvi ir sudaromi be prievartos ar apgaulės. Valstybė egzistuoja ir tam, kad užtikrintų susitarimų laikymąsi, todėl ji užtikrina teismų funkcionavimą, kur ginčus dėl susitarimų galima išspręsti taikiu būdu.

Susivienijimų laisvė. Žmogus turi turėti galimybę burtis ar bendradarbiauti su kuo panorėjęs vardan bet kokio tikslo, išskyrus sąmokslą prieš kitų žmonių laisves. Privalo egzistuoti laisvė tuoktis ar palaikyti artimus santykius su kuo nori, jei tik tai vyksta abipusiu sutikimu. Žmogus turi turėti galimybę bendrauti su kitais žmonėmis, turinčiais bendrų interesų, nesvarbu, ar tai būtų politiniai interesai, politinių partijų ar interesų grupių sudarymas, ekonominiai interesai, veikiantys per verslo grupes ar profesines sąjungas, ar socialiniai interesai, pavyzdžiui, pašto ženklų kolekcininkai ar liaudies šokių mėgėjai.

Laisvė yra brangiausia iš visų vertybių, nes ji yra visų kitų vertybių pagrindas. Laisvė suteikia toms vertybėms prasmę. Jos dėka mes galime gyventi taip, kaip norime. Tačiau laisvė reikalauja ir apribojimų, kad nesikištume į kitų žmonių gyvenimą. Kiekvienas individas, kiekviena visuomenė ir ypač kiekviena valstybė žino, kaip sunku to pasiekti.

Skaitiniai

Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press, 1969.

Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, London: Routledge, 1960, chapters 1–5.

Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, London: University of Chicago Press, 1962, chapter 1.

John Stuart Mill, *On Liberty*, London: Penguin, 1971 (1859).

John Stuart Mill, *Apie laisvę*, Vilnius: Pradai, 1995.

Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Indianapolis: Liberty Press, 1981 (1776).

Klausimai pamąstymui

1. Kodėl laisvė yra geras dalykas?
2. Ar turėtų įstatymas reguliuoti tokius dalykus kaip jūsų darbo vieta, uždarbio dydis ir darbo valandų skaičius?
3. Ar reikėtų legalizuoti narkotikus?

ŽMOGAUS TEISĖS

„Mes laikome tai akivaizdžiomis tiesomis, kad visi žmonės yra sukurti lygūs, kad kūrėjas juos apdovanojo tam tikromis neati-
mamomis teisėmis, tarp kurių yra gyvybė, laisvė ir laimės siekimas.“

Thomas Jefferson

Kas yra žmogaus teisės?

Žmogaus teisės yra teisės, priklausančios kiekvienai žmogiškai būtybei. Teisė yra tai, ką turėtų turėti kiekvienas žmogus, tai yra moralinė teisė, ir ji reiškia kur kas daugiau negu tik norą ar troškimą. Žmogaus teisės yra moralinės teisės, skirtingos nuo tų teisių, kurias pripažįsta valstybė, vadinamųjų „pozityviųjų“ arba „įstatymiškų teisių“, kurios gali būti žmogaus teisės, bet gali ir nebūti. Vienas svarbiausių žmogaus teisių tikslų yra padaryti žmogaus teises įstatymo pripažįstamomis teisėmis. „Žmogaus“ reiškia tai, kad šios teisės priklauso visiems žmonėms, nepaisant jų tautybės, religijos, giminės, etninės grupės ar lytinės orientacijos. Vadinasi, šios teisės ne tik galioja kiekvienam šios žemės gyventojui, bet ir priklauso kiekvienai žmogiškai būtybei, kuri kada nors gyveno ar dar gyvena.

Plačiai pripažįstamos žmogaus teisės yra teisė į gyvybę (teisė nepatirti žudymo, kankinimo ar luošinimo), raiškos laisvė, laisvė turėti teisėtai įgytos nuosavybės, judėjimo laisvė ir religijos laisvė. Vergija, kankinimas ir savavališkas sulaikymas – visa tai reiškia žmogaus teisių paneigimą. Žmogaus teisės geriausiai suprantamos pirmiausia kaip apribojimai

valstybei, tai yra kad valstybė netrukdytų individų teisėms jų teritorijoje. Valstybės vaidmuo yra užtikrinti, kad šios teisės būtų įkūnytos įstatymuose, tai yra taptų „įstatymiškomis teisėmis“. Žmogaus teisių idėja taip pat sukuria priedermę visiems žmonėms nesikišti į kitų teises, – tai abipusiškumo principas.

Visos žmogaus teisės turi atitikti tris kriterijus. Pirma, jos turi būti visuotinės, priklausyti visiems žmonėms visais laikais. Negali būti jokių ypatingų teisių, priskirtinų tik tam tikrai žmonių grupei. Antra, jos turi būti absoliučios. Jos negali būti teisėtai apribotos apeliuojant viešuosius interesus ar kainą. Tik tada, kai žmogaus teisės ima prieštarauti viena kitai, jos gali būti apribotos. Pavyzdžiui, iš teroristo, kuris nužudo kitus žmones ir tokiu būdu paneigia jų teisę į gyvybę, gali būti atimta jo teisė į gyvybę, įvykdant jam mirties bausmę, arba teisė į laisvę, nuteisiant jį kalėjimo bausme. Trečia, žmogaus teisės yra neatimamos. Neįmanoma atsisaityti šių teisių ir perleisti jas kam nors kitam; pavyzdžiui, neįmanoma parsiduoti į vergiją.

Prigimtinių teisės

Viena ankstyviausių šių teisių egzistavimo paminėjimų aptinkame graikų dramaturgo Sofoklio pjesėje *Antigonė*, kur Antigonė, nepaklusdama karaliaus Kreonto įsakymams, palaidoja savo mirusį broį, o jos veiksmai pateisinami, remiantis tuo, kad dievų įstatymai yra aukštesni už karalių įstatymus. Šią mintį palaikė graikų stoikai, manę, jog šių įstatymų reikį ieškoti prigimtyje, pasitelkus į pagalbą protą, ją atkartoją ir romėnų oratorius Ciceronas. „Tai yra tikras įstatymas, teisingas protas, atitinkantis prigimtį; tai neperžengiamas įstatymas“. Krikščionybė skelbė Dievo įstatymą esant aukščiau

už pasaulietinių valdovų įstatymą, savo raštuose tai aiškiai atskleidė šv. Tomas Akvinietis. Šios prigimtinės teisės atrandamos arba per Dievo apreiškimą, arba protu, „prigimtiniai ir prigimtios Dievo įstatymai“.

Anglų filosofas Johnas Locke'as padarė didžiausią įtaką naujųjų laikų mąstymui šioje srityje. Pamatiniu prigimtiniu įstatymu jis laikė įstatymą, mokantį, kad „niekas negali kėsintis į kito gyvybę, sveikatą, laisvę ar nuosavybę“. Šios teisės į gyvybę, laisvę ir nuosavybę suponuoja pareigas nekenkti kitų žmonių gyvybei, laisvei ir nuosavybei. Šios teisės ir pareigos egzistuoja prigimtyje ir nėra suteikiamos valdovų. Valdžia buvo sukurta tam, kad saugotų šias teises. Bet koks politinis režimas, nesugebėjęs atlikti tos funkcijos, turi būti pašalintas ir pakeistas kitu, kuris vykdytų šią funkciją, – tai reiškė, kad žmonės turi teisę sukilti prieš tironiškus režimus.

Šios idėjos padarė didžiulę įtaką amerikiečių kovai už nepriklausomybę nuo Didžiosios Britanijos. Nepriklausomybės Deklaracijos autorius Thomas Jeffersonas aiškiai perėmė iš Locke'o teiginį, kad žmonės gimsta, turėdami teises, ir tos teisės yra gyvybė, laisvė ir laimės siekimas, o karaliaus Jurgio III išdavystė pateisino maištą prieš Angliją ir siekį tapti nepriklausomais nuo jos. Prancūzijos Žmogaus Teisių Deklaracijoje, kuri buvo sukurta Prancūzų Revoliucijos metu, teigiama, kad „visų politinių bendrijų tikslas yra prigimtinių ir neatimamų žmogaus teisių apsauga; šios teisės yra laisvė, nuosavybė, saugumas ir priešinimasis priespaudai“.

Nuo prigimtinių teisių prie žmogaus teisių

XX a. šios idėjos imtos vadinti žmogaus teisėmis. Buvo ir iki šiol tebeegzistuoja pastanga sukurti tarptautinius mecha-

nizmus, kurie pripažintų šias teises ir prižiūrėtų, kad jos būtų gerbiamos kiekvieno režimo. 1948 m. šios teisės buvo pripažintos Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Deklaracijoje. 1950 m. Europos Taryba priėmė Europos Žmogaus Teisių Konvenciją, pagal kurią šalys narės gali būti savo piliečių patrauktos į Europos Žmogaus Teisių Teismą Strasbūre, jeigu piliečiai mano, kad valdžia pažeidė jų teises. Mėgindamos pasinaudoti visuotine parama žmogaus teisėms ir jas papildyti, kai kurios grupės bandė išplėsti žmogaus teisių sampratą ir, šalia pradinės jų reikšmės, įtraukti ir ekonomines, socialines bei grupių teises. Tai buvo nepaprastai prieštaringas žingsnis, tikrai atitraukęs dėmesį nuo prigimtinių teisių reikalo.

Marksistų priešiškus žmogaus teisėms

Marksistai dažniausiai neigdavo žmogaus teisių egzistavimą. Karlas Marxas suniekino jas, pavadinęs „buržuazinėmis teisėmis“, apeliavimą į žmogaus teises laikydamas dar viena priemone turtingųjų klasės interesams apsaugoti bei skatinti. Jo įsitikinimu, tokios teisės tik palaikė klasinius skirtumus ir teikė papildomos apsaugos turtingiesiems ir buržuazijai. Komunistiniai režimai nepripažino, kad jų režimams gali būti taikomos kokios nors visuotinės normos. Tas nepripažinimas rėmėsi reikalavimu, kad „nebūtų jokio kišimosi į kitos valstybės vidaus reikalus“, o tai, jų manymu, reiškė, jog nevalia kritikuoti nė vieno komunistinio režimo. Sovietų Sąjunga 1946 m. nepasirašė Žmogaus Teisių Deklaracijos. Nesutikdami pripažinti žmogaus teisių principo, komunistai elgėsi teisingai, mat kai jie 1975 m. pasirašė Helsinkio Deklaraciją, žmogaus teisių aktyvistai, pavyzdžiui, Orlovas, panaudojo šį žingsnį prieš juos pačius.

Teisė į gyvybę

Kiekvienas žmogus turi teisę gyventi. Tai visų pirma reiškia, kad niekas neturi būti nužudytas kito žmogaus ar valstybės. Iš tiesų pirmutinė valstybės pareiga – saugoti savo piliečius nuo svetimšalių grobikų ir nusikaltėlių. Kai kas teisę į gyvybę grindžia savo „asmens nuosavybės“ idėja, pagal kurią kiekvienas individas yra savo kūno šeimininkas ir todėl niekas neturi teisės į jį kištis be jo leidimo. Taigi teisė į gyvybę reiškia daugiau negu nežudymą ir tampa teise nepatirti kankinimo ar fizinės skriaudos. Jungtinių Tautų Deklaracijos 3 straipsnyje pripažįstama, kad „kiekvienas žmogus turi teisę į gyvybę, laisvę ir asmens neliečiamybę“, o 5 straipsnyje pasakyta, kad „niekas negali būti kankinamas ar su juo elgiamasi žiauriai, nežmoniškai, žeminant jo orumą ar jis baudžiamas“. Savo paties asmens nuosavybė taip pat nesuderinama su vergija, kai vienas asmuo laikomas kito asmens nuosavybe (4 straipsnis).

Teisė į laisvę

Teisė į laisvę reiškia, kad žmogus turi turėti galimybę nu gyventi savo gyvenimą taip, kaip nori, bet tik tokiu atveju, jei ir kitiems žmonėms pripažįsta tokią pačią teisę. 1789 m. Prancūzijos Žmogaus Teisių Deklaracija skelbė: „Politinę laisvę sudaro galia daryti visa, kas nekenkia kitam žmogui. Kiekvieno žmogaus prigimtinių teisių vykdymas neturi jokių ribų, išskyrus tas, kurios būtinos, siekiant užtikrinti visiems kitiems žmonėms laisvą naudojimąsi tomis pačiomis teisėmis.“

Kadangi laisvė reiškia daryti visa, ką panorėjus, laikantis minėto apribojimo, neįmanoma išvardyti visų egzistuojančių teisių. JTO Deklaracija įvardija kai kurias teises, kurias laiko ypač svarbiomis, kaip antai laisvą žmonių judėjimą savo šalies

ribose ir už jos ribų (13), teisę sudaryti santuoką ir sukurti šeimą (16), teisę į minties, sąžinės ir religijos laisvę (18), įsitikinimų ir jų reiškimo laisvę (19) ir teisę į taikius susirinkimus ir asociacijas, taip pat teisę nepriklausyti jokiai asociacijai (20).

Teisė į nuosavybę

Norint gyventi savo gyvenimą laisvai, norint savaip siekti laimės, reikalinga nuosavybė. Filosofas Davidas Boazas tvirtina, jog „nuosavybė yra visa, ką žmonės gali naudoti, valdyti ar disponuoti. Nuosavybės teisė reiškia laisvę naudoti, valdyti ar disponuoti koku nors objektu ar esybe.“ Be šios teisės būtų neįmanoma gyventi, valdyti žemės plotą, gaminti prekes ir paslaugas, prekiauti su kitais. Socialistų mėginimai panaikinti nuosavybę tiesiog reiškė valdymo perdavimą iš asmens, kuris ją buvo teisėtai įsigijęs, valdininkui, kuris sprendžia, kam toji nuosavybė turėtų būti perduota.

JTO Deklaracijos 17 straipsnis pripažįsta, kad „kiekvienas žmogus turi teisę turėti nuosavybę tiek vienas, tiek kartu su kitais. Iš nieko negali būti savavališkai atimta nuosavybė“. Tačiau Deklaracija nepateikia jokių nuostatų, ginančių tą teisę, paliekant valdžiai teisę savavališkai paskirstyti nuosavybę, kaip valdžios atstovams atrodo tinkama. Pirmosios dešimt JAV konstitucijos pataisų numato „nuosavybės užėmimo“ išlygą (5-oji pataisa), pagal kurią valdžia gali paaimti nuosavybę tiksliai teisingam reikalui ir užtikrinant visišką kompensaciją. Tačiau net ir JAV šios išlygos yra nebuvo laikomasi.

Teisių apsauga

Daugelis vadinamųjų žmogaus teisių iš tikrųjų yra ne tiek pačios žmogaus teisės, kiek tų teisių apsaugai skirti mecha-

nizmai. JTO Deklaracija pripažįsta teises į pripažinimą teisinių santykių subjektu (6), savavališko arešto ir suėmimo prevenciją (9), veiksmingas priemonės teisių apribojimo atveju: teisingą teisimą, nekaltumo prezumpciją (11), politinį prieglobstį (14) ir pilietybę (15).

Viena politinė teisė, dažnai pateikiama kaip žmogaus teisė, yra teisė balsuoti. 21 straipsnyje skelbiama teisė dalyvauti „teisinguose rinkimuose, kurie turi vykti periodiškai, kai yra visuotinė ir lygi rinkimų teisė“. Vis dėlto demokratiją reikėtų suprasti kaip vieną iš priemonių toms teisėms apsaugoti, tačiau ji pati nėra tokia teisė. Būtų absurdiška kalbėti apie demokratiją priešistoriniam žmogui. Argumentai atstovaujamosios demokratijos naudai yra ne tiek moraliniai, kiek empiriniai: istoriniai faktai leidžia manyti, kad liberaliosios demokratijos labiau linkusios ginti tas teises, negu diktatūros. Vis dėlto pačios demokratijos irgi yra didelės tų teisių paneigėjos, ypač kai demokratija virsta daugumos tironija. Būna taip, kad demokratijos viduje egzistuoja tam tikra ribota demokratija, kuri netinkamai elgiasi su individais ir grupėmis ir varžo jų žmogaus teises.

Socialinės ir ekonominės teisės nėra žmogaus teisės

21 ir 30 straipsniai apima „ekonominės, socialinės ir kultūrinės teisės“ ir pasižymi visiškai skirtingomis savybėmis negu laisvių teisės, tradiciškai laikomos prigimtiniomis teisėmis. Blogiausias pavyzdys yra 24 straipsnis, „teisė į poilsį ir laisvalaikį ir... į periodines apmokamas atostogas“! Kitas vadinamasis „teisės“ sudaro teisė į socialinę apsaugą, darbą, teisingas ir tinkamas darbo sąlygas, lygų apmokėjimą už lygiavertį darbą, teisingą ir patenkinamą atlyginimą, pakanka-

mą gyvenimo lygį, būstą ir medicininę priežiūrą, mokslą ir teisę gėrėtis menu. Šias teises saugo ir 1966 m. JTO Ekonominių, Socialinių ir Kultūrinių Teisių Konvencija. Apie šias teises kalba ir ES Pamatinių Žmogaus Teisių Chartija.

Patinka mums tai ar ne, tačiau šios teisės nėra žmogaus teisės. Tai yra pretenzijos į „gerovės teises“, o ne „laisvių teisės“. Šios teisės buvo įtrauktos į JTO Deklaraciją, primygtinai reikalaujant Sovietų Sąjungai, kuri tikėjosi panaudoti jas prieš Vakarus. Vakarai priėmė jas, tikėdamiesi, kad Sovietų Sąjunga pasirašys deklaraciją, nors galiausiai ji susilaikė nuo pasirašymo.

Argumentas prieš šias „gerovės teises“ kaip žmogaus teises pirmiausia yra tas, kad šios teisės nėra visuotinės. Pavyzdžiui, „apmokamos atostogos“ gali priklausyti tiktai samdomiems darbininkams, tačiau nepriklauso turintiems laisvą profesiją arba dirbantiems savo paties įmonėje darbuotojams, bedarbiams ir namų šeimininkėms. Antra, jos nėra absoliučios, nes priklauso nuo tokių reliatyvių dalykų kaip milžiniški pakankamo gyvenimo lygio skirtumai, lyginant atskiras šalis ar atskiras istorines epochas. Galimybė patenkinti šias vadinamąsias teises smarkiai skiriasi įvairiose valstybėse. Tai pripažįstama 22 straipsnyje, kur kalbama apie teisę į socialinį aprūpinimą, kuris suteikiamas „pagal kiekvienos šalies vidinę struktūrą bei išteklius“. Trečia, tai nėra neatimamos teisės. Pavyzdžiui, kas nors gali panorėti atsisakyti nuo „teisės“ į poilsį ir laisvalaikį tam, kad padidintų savo pajamas. Žmonės eina į kompromisus tarp trokštamų, tačiau prieštarų tikslų. Taigi šie reikalavimai neatitinka trijų būtinų kriterijų. Ketvirtasis argumentas sako, kad „privilejimas“ turi apimti „galėjimą“, tačiau šios „gerovės teisės“ priklauso nuo turimų išteklių, o daugumai visuomenių dabar ir istorijos bėgyje dažniausiai pritrūksta priemonių, reikalin-

gų šiems siekimams patenkinti. Penkta, šios teisės žemina prigimtines teises: žmogaus teisės yra moraliniai imperatyvai, kuriuos galima gerbti šiandien, o ne ekonominiai ir socialiniai siekimai, kurie gali būti patenkinti kada nors ateityje. Šešta, ekonominės teisės reiškia išpuolį prieš laisvių teises, siekiant patenkinti tas gerovės teises. Jei egzistuočių prasminga teisė į medicininę priežiūrą, mediko profesijos atstovai būtų įpareigoti užtikrinti tą priežiūrą, nepaisant gydytojų ir seselių norų, tokiu būdu paneigdami jų laisvę. Gerovės reikalavimai nėra žmogaus teisės.

Grupių teisės nėra žmogaus teisės

JTO Ekonominių, Socialinių ir Kultūrinių Teisių Konvencija prasideda 1 straipsniu, kuriame teigiama, jog „visos tautos turi teisę į apsisprendimą“. 25 straipsnis skelbia „visoms tautomis teisę į gamtos turtus ir išteklius.“ Tai atkartojama ir 1981 m. Afrikos Vienybės Organizacijos Žmogaus ir Tautų Teisių Deklaracijoje, kur sakoma, kad „visos tautos turi teisę į lygybę“. UNESCO skelbė „visų tautų teisę į savo kultūrų išsaugojimą“. 1957 m. JTO Vietinių ir Gentinių Populiacijų Konvencija skelbė, kad „reikėtų taikyti ypatingas priemones, siekiant apsaugoti šių populiacijų institucijas, asmenis, nuosavybę ir darbą“. Dažniausiai JTO Žmogaus teisių konferencijose šių grupių teisių patvirtinimui tenka ypač daug dėmesio.

Argumentai prieš grupių teises prasideda tada, kai jos nepatenkina trijų būtinų kriterijų. Pirma, jos nėra visuotinės, nes tai yra tam tikrų grupių, tarkim, moterų ar čiabuvių, reikalavimai, kurie savo esme negali galioti visiems žmonėms. Antra, tai nėra absoliučios teisės, nes viena grupė priešina ma kitai, pavyzdžiui, apsisprendimo teisės Bosnijoje atveju,

o kaip nors ypatingai iškeliant vieną grupę ar kultūrinę tapatybę, skatinama ne pagarba kitų teisėms, bet veikiau etninis valymas. Trečia, tai nėra neatimamos teisės, tą dažnai įrodo imigrantai, kurie savo noru atsisako buvusios tapatybės, norėdami priimti naująją, tą patį kasdien daro tūkstančiai naujų Amerikos piliečių, juodaodžių britų ir desegreguotų žydų. Ketvirta, prigimtinių teisių tradicija teigia, kad žmogaus teisės turi priklausyti žmogiškiems individams ir negali priklausyti jokiam kolektyvui. Kultūros, kalbos, gentys ir tautos nėra teisių subjektai. Penkta, kultūrinės teisės paneigia lygias visų žmonių teises ir tampa įrankiu, leidžiančiu ypatingai traktuoti tam tikras grupes, pavyzdžiui, taikant pozityvųjį diskriminavimą.

Svarbu pripažinti, kad tam tikrų visuomenės grupių, pavyzdžiui, etninių mažumų, moterų ar homoseksualų žmogaus teisės buvo diskriminuojamos, tačiau tikslas yra užtikrinti, kad būtų vienodai gerbiamos visų teisės, o ne tam tikrų grupių, kurioms ypatingos teisės dažnai suteikiamos tik todėl, kad praityje su jomis buvo blogai elgiamasi.

Už tikrąsias žmogaus teises

Turime tikėti žmogaus teisių apsauga ir skatinimu, bet privalome rūpintis, kad nepiktnaudžiautume šia idėja ir kad, taikant ją įvairiomis sąlygomis, būtų jautriai atsižvelgiama į tų sąlygų ypatumus. Pirma, žmogaus teisių idėja neturi reikšti kiekvieno reikalavimo, noro ir troškimo. Žmogaus teisės yra tokios neįkainojamos, kad nusipelno ypatingo dėmesio ir pirmenybės. Antra, žmogaus teisių skatinimas turi paisyti skirtingų kultūrų, istorijų ir sąlygų. Šių teisių gerbimo būdas atskirose visuomenėse gali reikštis skirtingai, ir nereikėtų manyti, kad tai, kas tinka Amerikai, Švedijai ar Vokietijai,

jai, gali ir turi būti perkeliama į Baltarusiją, Estiją, Argentiną ar Nigeriją.

Norint saugoti ir skatinti žmogaus teises, būtina kuo aiškiausiai suprasti žmogaus teisių idėją, ypač ten, kur tos teisės yra kasdien paneigiamos. Ne visa, kas trokštama, yra teisė. Ne visos teisės yra žmogaus teisės. Tiesiog nepadoru prilyginti kankinimą – tarkim, elektros smūgius per žmogaus lytinius organus, – apmokamų atostogų neturėjimui. Kiekviena valdžia turi būti atsakinga už nesugebėjimą apsaugoti tikrąsias žmogaus teises.

Skaitiniai

Norman Barry, *An Intriduction to Modern Political Theory*, London: Macmillan, 2000, chapter 9.

David Boaz, *Libertarianism*, New York: Free Press, 1997, chapter 3.

Maurice Cranston, *What are Human Rights?*, London: Bodley Head, 1962.

Walter Laqueur & Barry Rubin eds, *The Human Rights Reader*, New York: Meridian, 1990, essays by Kenneth Minogue & Maurice Cranston.

John Locke, *A Second Treatise on Government*, Cambridge: Cambridge University Press, 1960 (1690).

Dž. Lokas, *Esė apie pilietinę valdžią*, Vilnius: Mintis, 1992.

Klausimai pamąstymui

1. Ar teisė į gyvybę reiškia ir teisę į maitinimą?
2. Ar tautinės mažumos turi teises, ar tiktai individai?
3. Kaip galime apsaugoti tikrąsias žmogaus teises?

TEISINGUMAS

Teisingumas – tai „gyventi dorai, niekam nekenkti ir kiekvienam atiduoti tai, kas priklauso“.

Graikų filosofas Ulpianas

Kas yra teisingumas?

Teisingumas reiškia taisykles, pagal kurias paskirstomi atlygiai ir bausmės, kad kiekvienas žmogus gautų tai, kas jam priklauso. Tai galioja ne tik medžiaginėms gėrybėms, bet viskam, kas gali būti paskirstyta, taip pat ir laisvei bei teisėms. Teisingumo nereikėtų painioti, kaip kad dažnai nutinka, su moraliniu gėriu ar moraliniu teisumu. Kas nors gali pasielgti taip, kad kiti jo elgesį palaikys amoraliau, tačiau tas elgesys nebus palaikytas neteisingu. Normanas Barry's pateikia poligamijos – kelių žmonių ar vyrų santuokos, sudarytos visų šalių sutikimu – pavyzdį, kur teisingumo žodynas netinka. Svarbiausias skirtumas yra tas, kad teisingumas reiškia taisykles ir tų taisyklių įgyvendinimą.

Teisingumo sąvoka kelia du klausimus: kas priklauso žmogui arba kokie yra tinkami atlygiai ir bausmės tam žmogui, kokie yra paskirstymo principai? Ir kurie principai taikomi kokiam gėriui? Taisyklės gali smarkiai skirtis, kai kalbame apie turto, meilės ar bausmės paskirstymą. Tradiciškai teisingumas būdavo procedūrinis dalykas: kaip apsaugoti žmonių laisvę ir kaip nubausti tuos, kurie nesugeba gerbti kitų laisvės.

Istorijos eigoje nusistovėjusiai teisingumo sampratai šandien kyla pavojai iš dviejų pusių. Pirmąjį pavojų kelia teisėjų aktyvizmas, kada teismo sprendimai tiesiog atspindi teisėjų

prioritetus ir išankstinius nusistatymus, jų asmeninį požiūrį į tai, kas teisinga, o kas klaidinga. Tai ne įstatymų, o žmonių viršenybė. Antrąjį pavojų kelia mėginimai perskirstyti pajamas ir turtą, remiantis miglotu, tačiau išoriškai patraukliu „socialinio teisingumo“ principu, kuriam labiau rūpi tai, „kas ką turi“, o ne kaip jie tą turtą įsigijo. Nors anksčiau teisingumui rūpėjo tokie klausimai kaip laisvė, tvarka ir įstatymai, naujasis metodas labiau rūpinasi medžiaginiu perskirstymu. Tai, ar žmogus užsidirbo pajamas ir turtą teisingomis priemonėmis, pavyzdžiui, sunkiu darbu, socialiniam teisingumui nerūpi.

Filosofai apie teisingumą

Platonas ir Aristotelis teisingumo klausimui skyrė itin daug dėmesio, mat laikė jį svarbiausiu dalyku gerai visuomenei. Pasak Platono, teisingumas reiškia „kiekvienam atiduoti pagal nuopelnus“. Jų įsitikinimu, teisingumas susijęs su žmonių vertės įtvirtinimu. Todėl nenuostabu, kad intelektualas Platonas buvo įsitikinęs, jog vertė yra susijusi su protu, todėl pasisakė už tai, kad valstybę valdytų išmintingiausieji, filosofai sargybiniai. Nuo tada intelektualai nesiliauja kartoję savo giesmelės, kad jie nesulaukia pagarbos ir galios, kurių yra nusipelnę. Teisėjų aktyvizmas tėra viena iš šiuolaikinių tvirtinimo, neva protas esąs geriausias pagrindas spręsti, kas yra teisinga, apraiškų.

Kad teisingumas reiškia taisyklės, geriausiai atskleidžia Sokrato atsisakymas leisti Atėnų forume balsuoti dėl to, ar pasmerkti myriop karvedžius, neišgelbėjusius jūreivių iš sudužusio laivo. Jis rėmėsi tuo, kad joks žmogus negali būti teisiamas ir baudžiamas be teisingo teismo. Apie žmogaus vertę galima spręsti tik po to, kai bus pateikti kaltinimo įrodymai ir žmogui bus suteikta galimybė apsiginti. Romos im-

peratorius Justinianas, sudaręs vieną pirmųjų teisinių kodeksų, vadino teisingumą „duoti kiekvienam žmogui pagal nuopelnus“. Viduramžiais teisingumas buvo suvokiamas kaip didžiausia politinė dorybė, nes jei valdovai būtų teisingi, visuomenėje viešpatautų taika ir gerovė.

Škotų Apšvietos atstovai pagrindinį dėmesį skyrė tokių teisingumo taisyklių paieškai, kurios gerbtų žmonių teises. Johnas Locke'as prilygino teisingumą gyvybės, laisvės ir nuosavybės apsaugai. Davidas Hume'as buvo įsitikinęs, kad žmogus gali išlikti ir klestėti tik bendradarbiaudamas su kitais žmonėmis. Svarbiausia buvo atsakyti į klausimą, kaip išvengti ar bent iki minimumo sumažinti konfliktą su kitais žmonėmis. Todėl atsirado būtinybė sukurti aiškias ir gerbiamas taisykles, kurių visi laikytųsi, nes priimtų jas kaip teisingas. Hume'o suformuluotos teisingumo taisyklės nuosavybės atžvilgiu buvo šios: taikus nuosavybės įsigijimas, nuosavybės perleidimas, gavus sutikimą, pažadų tesėjimas. Teisingumas reiškiamas, gerbiant kitų laisvę ir nuosavybę. Adamas Smithas pažymėjo, kad „paprastas teisingumas daugeliu atvejų tėra neigiama dorybė ir tikrai sutrukdo mums pakenkti savo artimiesiems“. Teisingai elgiamės tada, kai nekenkiame kitiems. Kai kenkiame kitiems, atsiranda neteisingumas. Nesugebėjimas gerbti kitų teisių, pasireiškiantis tokiais veiksmais kaip smurtas ar apiplėšimas, gali pateisinti teisėtą jėgos panaudojimą, pavyzdžiui, įkalinimą ar pinigines baudas, kuri valdžia taiko, siekdama teisingumo.

Teisingumas kaip taisyklės

Teisingumo sąvoka dažniausiai vartojama teisinės sistemos kontekste, kurios svarbiausias uždavinys yra paskirstyti bausmes ir atlygius už padarytą nusizengimą, suprantamą kaip

teisingumo pažeidimą, ir paskirti kompensaciją už padarytą skriaudą ar žalą. Kaip žinia, teisingumo vykdymu rūpinasi teismo organų sistema. Pats savaime įstatymas nebūtinai yra teisingas. Įstatymus galima kritikuoti ir laikyti neteisingais, nesąžiningais žmonių atžvilgiu. Kampanijos už vieno ar kito įstatymo pakeitimą dažnai remiasi teiginiu, jog esami įstatymai yra neteisingi. Teisinės sistemos uždavinys yra nustatyti daugumai priimtinas procedūrines taisykles ir jas taikyti. Šios taisyklės nustatomos ten, kur egzistuoja įstatymo viršenybė. Teisinė sistema turi galią elgtis su žmonėmis taip, kas kitomis aplinkybėmis gali būti laikoma neteisinga; pavyzdžiui, neduoti jiems laisvės, juos įkalinant, arba atimti iš jų pinigų baudų pavidalu. Kadangi tokios galios slepia savyje įvairių pavojų, pats procesas turi laikytis griežtų taisyklių. Vienas pavyzdžių yra teisėjų neutralumas: teisėjai negali būti neobjektyvūs ar šališki vienai iš byloje dalyvaujančių pusių.

Procedūrinio teisingumo uždavinys yra gerbti taisykles. Čia svarbus ne turinio teisingumas, bet sprendimų priėmimo būdas. Teisingas rezultatas yra tas, kuris pasiekiamas, laikantis taisyklių. Sportinėse lenktynėse rezultatas laikomas teisingu tada, kai paisoma tam tikrų taisyklių: visi turi nubėgti vienodo ilgumo distanciją, tam turi tiek pat laiko, o teisėjai yra nešališki. Tai, kad vienas bėgikas laimi šią savaitę, o kitas bėgikas – kitą savaitę ar kad tas pats bėgikas laimi kiekvieną savaitę, nėra pagrindas pretenzijoms dėl neteisingumo reikšti.

Teisėjų aktyvizmas

Teisėjų aktyvizmas ima kelti pavojų teisingumui tada, kai teisėjai pradeda paisyti savo nuomonės apie tai, kas teisinga, o ne remiasi daugumai priimtinomis prigimtinio teisingumo taisyklėmis arba rašytinėmis taisyklėmis, išdėstytomis kon-

stitucijose ar įstatymuose (žr. įstatymo viršenybė). Teisėjų aktyvizmo šalininkai mano, kad teisėjų vaidmuo yra „elgtis teisingai“. Jie derina sprendimus, atsižvelgdami labiau į pasekmes, o ne metodą, kuriuo tie sprendimai pasiekiami. Nerimaujama, kad teisėjai vis labiau laikosi tokio požiūrio, pradedant žemiausiais Europos teismais ir baigiant ES Europos Teisingumo teismu. Tai kelia pavojų teisingumui, nes pakerta bendrai suprantamo teisingumo taisykles. Darosi vis sunkiau numatyti, kaip teismai išspręs vieną ar kitą konfliktą. Teisėjai, kurie grindžia savo sprendimus teisėjų aktyvizmu, primeta savo vertybes, prioritetus ir išankstinius nusistatymus, piktnaudžiauja savo galia ir stokoja atskaitomybės. Žmonių pasitikėjimas ir tikėjimas, kad teismai užtikrina teisingumą, bus giliai ir pavojingai pakirstas.

Teisingumo kaip pirminio pasisavinimo teorija

Vieną griežčiausių mėginimų pritaikyti teisingumo taisykles pajamų ir turto paskirstymui pademonstravo Harvardo universiteto filosofas Robertas Nozickas knygoje „Anarchija, valstybė ir utopija“. Jis parašė triuškinančią socialinio teisingumo teorijų kritiką ir pateikė šiuolaikinę tradicinio požiūrio versiją, kurią pavadino „teisingumo kaip pirminio pasisavinimo teorija“. Jis teigė, kad nuosavybės paskirstymas yra teisingas tik tada, kai kyla iš teisingo nuosavybės įsigijimo ir perdavimo, kuriuose nesinaudojama nei jėga, nei apgaule. Jeigu nepaneigiamos niekieno teisės, vadinasi, tarnaujama teisingumui. Taigi plataus masto pajamų ir turto perskirstymas neturi jokio moralinio pateisinimo su sąlyga, kad ta nuosavybė buvo įgyta teisėtai. Tu turi teisę savintis tai, ką esi savo valia pagaminęs ar įsigijęs. Tikrai „socialiai

teisingoje“ visuomenėje gali vykti neribotas nuosavybės paskirstymų skaičius, nes čia svarbiausia tai, kaip atsirado tas paskirstymas ir ar nebuvo pažeistos teisės. Tai yra procedūrinė teorija, paremta mūsų istorine teisingumo samprata.

Tai reiškia, kad visuomenė, kurioje egzistuoja didelis atotrūkis tarp turtingiausių ir skurdžiausių jos narių, galėtų būti teisinga. Tokia galėtų būti ir visuomenė, kur beveik nėra skirtumo tarp turtuolių ir varguomenės. Informacija apie turto ir pajamų paskirstymą beveik nieko nepasako apie tos visuomenės teisingumą. Mums būtina žinoti, kaip įvyko tas paskirstymas. Visuomenė, kurioje egzistuoja didelis atotrūkis, galėtų būti laikoma teisinga, jei turtuoliai būtų susikrovę savo turtus, parūpindami prekių, kurias noriai perka varguomenė. Antrojo tipo visuomenė gali būti ir neteisinga, jeigu santykinė lygybė ten buvo pasiekta, vieniems vagiant iš kitų.

Aiškų ir paprastą laisvo įsigijimo principą Nozickas papildė dviem priedais. Pirmasis yra atitaisymo principas, reiškiantis praeities neteisybių ištaisymą. Pavyzdžiui, nuosavybė turi būti sugrąžinta tiems, iš kurių ji buvo pavogta, o padariusieji nuostolių turėtų atlyginti tiems, kurių nuosavybei buvo padaryta žala. Tuo siekiama atkurti situaciją, egzistavusią iki teisių pažeidimo, atkurti *status quo ante*. Antra, Nozickas pripažino vadinamąją Loko išlygą, pavadintą Johno Locke'o vardu, teigiančią, kad įsigyjant nuosavybę, nevalia iš niekieno atimti kokio nors gyvybiškai būtino dalyko, pavyzdžiui, vandens dykumoje. Su šiomis išimtimis bet koks paskirstymas yra potencialiai teisingas.

Kas yra socialinis teisingumas?

Kaip yra pasakęs Thomas Sowell, bet koks teisingumas yra „socialinis“ ta prasme, kad apima sąveiką tarp daugiau

kaip vieno asmens. Vis dėlto, socialinio teisingumo reikalavimas siekia kur kas daugiau. Tiesą sakant, Sowellas įrodinėja, kad tai yra „antisocialinis“ teisingumas, nes jis ignoruoja tai, kiek visuomenei kainuoja tokių reikalavimų priėmimas. Socialinis (arba „paskirstomasis“) teisingumas, išnaudojamas politikos tikslais, leidžia suprasti, jog egzistuoja vienintelis moraliai pateisinamas medžiaginių gėrybių paskirstymas ir kad dabartinėje visuomenėje jo nėra. Todėl, siekiant moralaus paskirstymo, valstybei leistina perskirstyti pajamas ir turtą tų, kurie juos turi, ir atiduoti privilegijuotoms grupėms. Teigiama, esą paskirstymas, kylantis iš laisvų mainų rinkos, yra amoralus, o tam prieštarauja teisingumo kaip pirminio pasisavinimo teorija. Socialinis teisingumas šiandien yra tapęs populiariu politiniu lozungu, mat jis suteiktų valstybei ir ją valdantiems galią spręsti, kas ir ką turės. Retokai pasitaiko išgirsti aiškiai suformuluotų alternatyvių principų, kurių laikantis būtų paskirstomas turtas. „Socialinis teisingumas“ yra labiau lozungas, kuriuo siekiama sustiprinti nepasitenkinimą ir įgyti galios, negu paskaičiavimas, kaip būtų galima to pasiekti.

Socialinis teisingumas kaip mirażas

Friedrichas Hayekas atmetė pačią socialinio teisingumo sąvoką kaip mirażą, tyčia sugalvotą išsisukinėjimui ir klaidinimui. Jis priėjo išvadą, kad laisvoje visuomenėje pasakymas „socialinis teisingumas“ neturi jokios prasmės. Kada žmonėms leidžiama laisvai užsiimti mainais, dėl to įvykstantis gėrybių paskirstymas yra laisvės proceso išdava ir nėra sukurta niekieno ketinimų dėka. Pirmoji šios idėjos keliamą problemą yra ta, kad teisingumas liečia žmogaus elgesį, ir tik žmogaus veiksmai gali būti teisingi arba neteisingi. Tuo tar-

pu atlygių paskirstymas laisvoje visuomenėje nėra kieno nors ketinimų išdava, bet milijonų sprendimų, kuriuos kasdien priima milijonai žmonių, darinys. Kas turėjo pasielgti neteisingai, kad įvyktų vadinamasis neteisingas paskirstymas? Antra, kadangi nėra vieningos nuomonės, kas yra tas teisingas paskirstymas, socialinio teisingumo principo taikymas reikalautų, kad kiekvienas žmogus prisidėtų prie turto perskirstymo pagal savąjį vertybių supratimą, o tai prieštarautų laisvei. Pasiiekti socialinį teisingumą pagal kiekvieno žmogaus asmenišką supratimą reikštų sukurti tokį perskirstymą, kuris kitiems žmonėms atrodytų neteisingas. Dauguma žmonių būtų nepatenkinti bet koku priverstiniu perskirstymu. Trečioji problema ta, kad visuomenė yra tokia sudėtinga ir nuolat kintanti, jog neįmanoma sukurti ir išlaikyti kokio nors konkretaus perskirstymo modelio. Lygiai kaip žaidime neįmanoma žaidžiant pasiekti kokio nors iš anksto nustatyto rezultato. Ketvirta, perskirstymas kenkia gerovei, nes tokiu atveju kiekvienas stengtųsi maksimizuoti savo pajamas, tenkindamas visus primetus kriterijus, o ne ieškotų, kaip patenkinti vartotojų poreikius. Penkta, perskirstymas atspindės tų grupinių interesų politinę galią, kurie sugebės paveikti sprendimų priėmėjus ir įtikinti, kad nusipelnė daugiau. Šiuo atveju lemiamą žodį turėtų politinė galia, o valdžia taptų turto šaltiniu.

Socialinis teisingumas kaip totalitarinis principas

Nozickas pasmerkė socialinio teisingumo principą kaip totalitarinį, nes pagal jį, turtas laikomas bendra nuosavybe, kurią valstybė gali laisvai dalyti, kaip panorėjusi. Nepripažįstama, kad žmonės gali pretenduoti į tai, ką patys sukūrė,

numanoma kolektyvinė nuosavybė. Gamyba atskiriama nuo paskirstymo. Kas suteikia teisę valstybei kontroliuoti laisvų individų sukurtus produktus? Šis principas mus traktuoja kaip socialinius įrankius, egzistuojančius tam, kad patenkin-tume valstybės poreikius. Tokiu būdu paneigiamas Kanto kategorinio imperatyvo principas: kad į žmones turi būti žiūrima kaip į tikslą savyje, o ne vien kaip į priemones kitų tikslams pasiekti. Būtent šis principas paneigia vergovę. To-dėl socialinis teisingumas turi totalitarinių implikacijų, nes leidžia suprasti, kad visi mes esame valstybės vergai.

Prieštaringi principai

Socialinio teisingumo šalininkai dažniausiai tik miglotai suvokia, ką tas principas reiškia. Jie tikisi, kad jų klausytojai pamans, jog čia turimas omenyje jų konkretus požiūris į tai, „kas ką turėtų turėti“, nors tai gali nesutapti su kitų au-ditorijos narių nuomone. Verčiami paaiškinti šį principą, socialinio teisingumo gynėjai skelbdavo tris prieštarigus ir nenuoseklius principus: lygybę (žr. lygybė), poreikius ir pri-valumus. Visi jie yra neteisingi.

Socialinis teisingumas kaip lygybė?

Visuotinės lygybės šalininkai įsitikinę, kad vienintelis mo-ralus paskirstymas yra pajamų ir turto lygybė. Nors jiems retai pavyksta tiksliai išdėstyti savo nuomonę, kalbėdami apie nelygų paskirstymą kaip neteisingumo įrodymą, jie nori pa-sakyti, kad bet kokie pajamų nelygumai kyla iš neteisingu-mo. Jie mano, kad lygybė yra prigimtinė būklė ir kad bet koks nukrypimas nuo jos turi būti paaiškintas ir pagrįstas. Tačiau aišku, jog iš tikrųjų nelygybė yra natūralus dalykas ir

pagrįsti reikia ne ją, o lygybės siekimą. Argumentai prieš lygias pasekmes išdėstyti skyrelyje apie lygybę. Tačiau atkreipkite dėmesį į tai, kad lygių rezultatų sąlyga yra akivaizdžiai neteisinga, nes ji neatsižvelgia nei į pastangas, nei į gamybą, nei į kitų žmonių norų patenkinimą. Tai reikštų vienodą atlygį visiems, nesvarbu, kad jie yra tinginiai ar nieko nesugebantys. Dauguma visuotinės lygybės šalininkų skelbia kalbantys ne apie visišką lygybę, bet apie daugiau lygybės, tačiau kiekgi lygybės pakaktų jų požiūriui į teisingumą? Kaip jie nusprendė, kad jų lygybės laipsnis yra vienintelis, atitinkantis teisingumo normą, jei kiti visuotinės lygybės šalininkai nustatys visiškai skirtingas normas?

Socialinis teisingumas kaip poreikiai?

Antroji mokykla tvirtina, kad turtas turėtų būti nustatomas pagal poreikius. Poreikis yra būtinybė, be kurios neįmanoma išgyventi. Tai kur kas daugiau negu norai ar troškimai. Žmogus, patiriantis poreikį, stokoja to, kas jam yra būtina išgyvenimui, pavyzdžiui, maisto, drabužių ar būsto. Šie poreikiai laikomi tokiais svarbiais, kad suvokiami ne kaip pageidaujami, bet kaip teisėtai priklausantys dalykai. Tokiu būdu poreikiai yra aukščiau norų. Svarbiausi kiekvieno žmogaus poreikiai turi būti patenkinami pirmiausia, ir tik po to tenkinami kitų žmonių norai. Poreikių filosofijos logika reiškia globalinį persikirstymą: turtingesnėse šalyse turtas turi būti jėga atimamas iš pasiturinčių žmonių ir atiduodamas vargstantiesiems skurdesnėse šalyse. Poreikių principas reikštų atėmimą iš didžiosios daugumos turtingesnėse šalyse, taip pat ir tų, kurie laiko save neturtingais, bet nestokoja būtiniausių dalykų. Niekas neturėtų teisės pasigerinti būstą, įsigyti madingų drabužių, eiti į kiną ar pirkti kompaktinę plokš-

telę tol, kol kas nors kažkur pasaulyje badauja. Laikantis tokios logikos, niekas neturėtų teisės pirkti knygų, kurias parašė poreikių principo šalininkai, bet privalėtų atiduoti pinigų stokojantiems būtiniausių dalykų. Tie šalininkai turėtų atsisakyti pasiūlymų keliauti po pasaulį ir skleisti savo idėjas, kol kitų poreikiai nebus patenkinti. Faktas, kad jie netaiko sau savo sugalvotų principų, šį tą pasako ir apie šio principo trūkumus.

Poreikių standartai kelia savų problemų. Pirma, neįmanoma susitarti dėl poreikių apibrėžimo. Ar tai objektyvūs, ar subjektyvūs poreikiai? Tiesą sakant, poreikiai yra nuolat apibrėžiami iš naujo, taip kad niekada nebus įmanoma tuos poreikius patenkinti. Antra, šis principas nepaiso istorinio konteksto. Tai, kas laikoma poreikiais, gerokai skiriasi pačios visuomenės viduje, atskirose visuomenėse ir skirtingais istoriniais laikotarpiais. Trečia, poreikio egzistavimas savaime nesukuria pareigos kitiems tą poreikį patenkinti. Imkime pavyzdį žmogaus, kuriam, norint išgyventi, reikalingas inkstas. Koks nors žmogus gali būti pasiryžęs savo noru atiduoti vieną iš dviejų savo inkstų, kad išgelbėtų kito žmogaus gyvybę, tačiau jei žmogus būtų jėga verčiamas atiduoti kitam savo inkstą, tai būtų laikoma neteisinga. Mūsų įsipareigojimai kitiems gerokai skiriasi, priklausomai nuo to, ar tie kiti yra šeimos nariai, draugai, kaimynai, bendrapiliečiai ar visiškai svetimi žmonės.

Socialinis teisingumas kaip nusipelnymas?

Šis principas grindžiamas idėja, kad žmonės turėtų gauti tai, ko užsitarnavo ar nusipelnė. Šis principas išoriškai priima idėją, kad žmonės turėtų gauti tai, kas priklauso. Jis grindžiamas įsitikinimu, kad veikla, pastangos, įgūdžiai, dar-

bai, rezultatai patvirtina asmens ekonominę vertę. Gali būti skaudu, pamačius, kaip daug triūso įdėjusiam žmogui sužlunga verslas, o kitam, kuriam asmeniškai nejaučiame jokios simpatijos, viskas klojasi puikiai. Vis dėlto idėja, jog turėtų būti atlyginama ne tiek už gamybos rezultatą, kiek už pastangas, yra absurdiška. Tai reikštų, jog tas, kuris didelių pastangų dėka iškasa duobę ir vėl ją užkasa, turėtų gauti daugiau pinigų negu tas, kuris sukuria kažką vertinga, tačiau be didesnių pastangų. Juk yra pageidautina, kad dalykai būtų pagaminami su minimaliais kaštais ir pastangomis, tai vadinama našumu ir maksimizuoja gerovę. Todėl nusipelnymo principas yra pavojingas įsitikinimas, keliantis pavojų gerovei. Nuo jo nebetoli iki klaidingos Marxo darbo vertės teorijos.

Friedrichas Hayekas teigė, kad „vertė visuomenei“ nėra teisingumo pagrindas. Pirma, daroma prielaida, kad visuomenė turi bendrą tikslą ir visi žmonės gali būti matuojami pagal tai, kiek prisideda prie to bendro tikslo. Tačiau visuomenę sudaro individai, kurių tikslai nepaprastai skiriasi tarpusavyje. Antra, nėra jokio susitarimo, kokią vertę visuomenei teikia kiekvienas darbas ar profesija. Ar slaugė turėtų gauti daugiau už kareivį, o mėsinkininkas – daugiau už mokytoją? Visuomenės nariai tą patį veiksmą ar patarnavimą įvertins nepaprastai skirtingai. Nėra jokio objektyvaus vertės standarto, nes vertė yra grynai subjektyvus dalykas. Kokia nors paslauga gali būti vertinga tik vienam konkrečiam asmeniui. Trečia, didžioji dalis trokštamų dalykų yra įgimtų sugebėjimų ar būdo bruožų, o ne pastangų ar moralinės vertės pasekmė. Koks nors žmogus gali būti nuo gimimo apdovano- tas gražiu balsu ar puikia išvaizda, kuriuos kiti žmonės įvertins ir pripažins. Tai mums nieko nepasako apie dainininko ar aktorius moralines savybes. Visuomenė, kuriai svarbiausia

nuopelnai, visai nesirūpinsi, kad šių žmonių paslaugos turėtų paklausa. Prekės vertė nesusijusi su tiekėjo nuopelnais. Ketvirta, tai suteiktų milžinišką galią tiems, kurie spręstų, kas ko nusipelnė. Tai, kas, jų supratimu, verta pagyrimo, būtų apdovanota, o kitų nuomonės nebūtų paisoma.

Kaip teigia Hayekas: „Nėra nei pageidautina, nei naudinga, kad materialinis atlygis apskritai atitiktų tai, ką žmonės laiko nusipelnymu, o ir esmingas laisvos visuomenės bruožas yra tas, kad individo pozicija nebūtinai turi priklausyti nuo aplinkinių nuomonės apie tai, kaip jis nusipelnė“.

Nuopelnai arba privalumai yra svarbus ir, ko gero, svarbiausias veiksnys, nulemiantis vertę. Tie, kurie sunkiau arba našiau dirba, kurie aukojasi, siekdami gero išsilavinimo, dažniausiai sulaukia atlygio. Tačiau protas, išvaizda ir sėkmė, nesusiję su moraline verte, irgi yra veiksniai. Jų vaidmens neįmanoma nustatyti. Kaip pastebėjo vienas šiuolaikinės sociologijos pradininkų Herbertas Spenceris, ne individai ar grupės, bet pasiūla ir paklausa lemia vertę laisvoje visuomenėje. Rinka tą daro per milijonus sprendimų, kuriuos kasdien priima vartotojai, darbuotojai ir darbdaviai.

Socialinis teisingumas kaip teisės?

Jei egzistuoja toks dalykas kaip socialinis teisingumas, jis turi būti paremtas teisėmis. Nozickas aiškino, jog teisingumas yra istoriškas ir remiasi tuo, kaip konkretūs individai įgijo savo turtą. Teisingumui negali rūpėti galutinė būklė ar paskirstymas pagal tam tikrus modelius, kuriuos socialinio teisingumo teorijos laiko savo tikslu. Tokiu būdu teisingumo teorija, taikoma medžiaginiam paskirstymui, remiasi tais pačiais principais, kaip ir teisingumas kitose srityse. Tai reiškia tvirtą taisyklių laikymąsi. Tai yra procedūrinė teisingumo teorija,

leidžianti individams siekti savo norų ir poreikių pagal savo supratimą, su sąlyga, kad jie lygiai taip pat gerbs kitų teises.

Teisingumo gynimas

Graikų filosofai buvo teisūs, laikę teisingumą geros visuomenės pamatu. Todėl suprantama, kad visų partijų kolektyvistai, propaguodami savąjį valdžios ir persikirstymo troškimą, operuoja teisingumo terminais. Socialinio teisingumo reikalavimai kelia rimtą pavojų tikrajam teisingumui ir laisvai visuomenei, todėl jiems būtina ryžtingai priešintis. Įsipareigojimas teisingumui reikalauja atmesti socialinio teisingumo idėją.

Skaitiniai

Norman Barry, *An Introduction to Modern Political Theory*, London: Macmillan, 2000, chapter 6.

Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, volume 2, *The Mirage of Social Justice*, London: Routledge, 1976, chapters 8, 9.

David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford: Clarendon Press, 1972 (1740).

J. R. Lucas, *Democracy and Participation*, Harmondsworth: Penguin, 1976, chapter 7.

Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Oxford: Blackwell, 1974, chapter 7.

Adam Smith, *A Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Press, 1976 (1759), Part II.

Thomas Sowell, *The Quest for Cosmic Justice*, New York: Free Press, 1999.

Klausimai pamąstymui

1. Kiek teisinga yra jūsų visuomenė?
2. Ar teisingai jūsų visuomenėje paskirstomos pajamos ir turtas?
3. Ar turtas turėtų būti perskirstytas, atimant iš turtingesnių šalių ir atiduodant skurdesnėms?

TAIKA

„Kai prekės neįveikia sienų, jas įveiks armijos.“

Frederic Bastiat

Kas yra taika?

Taika kartu su laisve ir teisingumu sudaro didžiųjų liberaliosios civilizacijos vertybių trejetą. Jei laisvę galima apibrėžti kaip prievartos nebuvimą, taiką galima apibrėžti kaip karo nebuvimą. Tačiau nederėtų painioti taikos su pacifizmu, atsisakymu bet kokių atveju panaudoti jėgą, mat taika reiškia būklę, egzistuojančią tarp valstybių, o ne taikos bet kokia kaina politiką. Mes branginame taiką taip pat, kaip branginame laisvę ar teisingumą, ir branginame ją ne kaip tikslą savaime, bet dėl to, kad taika leidžia mums toliau gyventi savo gyvenimą. Ši taikos viltis yra bendra viso pasaulio žmonėms, ir vis dėlto per visą ilgą žmonijos istoriją ši būklė veikiau buvo išimtis negu taisyklė. Tiems, kuriems neteko patirti rūsčios karo rankos prisilietimo, taika gali atrodyti įprasta ir niekuo neišsiskirianti dalykų padėtis, tačiau istorija rodo, kad iš tiesų taikos pasiekti buvo kur kas sunkiau, negu sukelti karą. Kruvinas karo beprasmiskumas padaro taiką vienu aukščiausių ir kilniausių žmogaus troškimų.

Senovės pasaulyje karas buvo toks įprastas kasdienybės dalykas, jog senovės Graikijos ir Romos mąstytojai nesantaišką ir ginkluotą kovą laikė prigimtines žmonių visuomenės tvarkos dalimi. Tokie karvedžiai kaip Aleksandras Makedonietis vedė armijas užkariauti svetimų tautų ir vertino karą

labiau už taiką. Jie laikėsi tokios pačios nuomonės, kaip vienas graikų filosofas, kuris skelbė, jog karas esąs visų dalykų tėvas. Spartiečiai, o vėliau ir romėnai kaip niekas kitas laikė karą svarbiausiu visuomenės pažangos ir klestėjimo varikliu. Daugelis intelektualų, tarp jų ir Platonas bei Aristotelis, baiminosi, kas gi laukia žmonijos ateityje, jei dėl karo nebuvimo žmonių civilizaciją apims ištižimas bei sąstingis ir ji paprasčiausiai žlugs. Jie buvo įsitikinę, kad tokios kariui būdingos dorybės kaip narsa ir pasiaukojimas išnyktų, jei nebektų sukarinimo, kurio reikalavo karas ir pasirengimas karui. Taikos idėja kilo iš skirtingų tradicijų, jos šaknys siekia judėjų-krikščionių ir islamo religines tradicijas, taip pat XVIII a. Apšvietą.

Taikos idėjos stiprumą sudaro medžiaginė, kultūrinė ir dvasinė nauda, kurią žmogui igali suteikti karo tarp tautų nebuvimas. Didžiąją žmonijos istorijos dalį tautos stengėsi maksimizuoti savo turtą ir įtaką pasaulio susitarimuose, vykdydamos imperializmo politiką. Kaip kadaise persai ir romėnai, didžiosios Europos valstybės nuo XVI a. pradėjo naują atradimų amžių ir išplėtė iki tol žinomo pasaulio ribas. Pirmiausia portugalai ir ispanai, paskui anglai ir olandai, vėliau vokiečiai, italai, rusai ir japonai kūrė imperijas, siekdami medžiaginių turtų ir karinės galios. Apšvietos laikotarpio mąstytojai laikėsi nuomonės, jog nerealų tikėtis, kad didžiosios valstybės savanoriškai atsisakytų įgytų kolonijų, bet vis dėlto jie suformulavo kaskart vis labiau įsigalinčią doktriną, jog taikus sugyvenimas ir laisva prekyba gausina valstybės turtus ir didina jos pranašumą. Prekyba ir mainai turėjo galios priešus paversti draugais. Taip kūrėsi šiuolaikinis pasaulis.

Tokią modernią idėją apie žmogišką taikos naudą senosios tvarkos elitas priėmė kaip ereziją. Vienas didžiųjų Ap-

švietos mąstytojų Davidas Hume'as koneveikė įprastinį požiūrį, jog tarptautiniai santykiai yra neigiamos aritmetikos žaidimas, kur vienos šalies laimėjimas būtinai reiškė kitos šalies praradimą. „Ne tik kaip žmogus, bet kaip Britanijos subjektas aš meldžiu prekybos klestėjimo Vokietijai, Ispanijai, Italijai ir netgi pačiai Prancūzijai.“ Laikydamasis savo strategijos, jis netgi rekomendavo Britanijai prekiauti su jos tradiciniais priešais. Vėliau šias idėjas Britanijoje reiškė Johnas Stuartas Millis, Prancūzijoje – Fredericas Bastiat, Vokietijoje – Vilhelmas von Humboldtas. Britanija priėmė nevaržomos laisvos prekybos politiką 1846 m., kai konservatorių vyriausybė, vadovaujama Roberto Peelo, panaikino grūdų įstatymus, kurių pagalba įtakingi žemvaldžiai parlamente apmokestindavo importuojamus grūdus ir tokiu būdu neleido miestams apsirūpinti pigia duona. Du britų parlamentarai, Richardas Cobdenas ir Johnas Brightas, 1838 m. įkūrė Įstatymo prieš grūdus lygą, kurios pagalba agitavo už laisvą prekybą ir tvirtino, jog tai atneš naują taikos erą pasaulio tautoms. Cobdenas netgi vadino Britų imperiją milžiniška aristokratijos socialinio aprūpinimo sistema.

Laisva prekyba kuria vieną pasaulį

Šių idėjų paveldas buvo ilgas taikos laikotarpis, trukęs Vakarų Europoje kone ištisą šimtmetį nuo Napoleono karų pabaigos iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios. Pagrindinė šios taikos priežastis buvo stabili laisvos prekybos pažanga XIX a. antroje pusėje ne tik Britanijoje, bet ir Prancūzijoje, Vokietijoje ir šiek tiek mažesniu mastu Jungtinėse Valstijose. Laisva prekyba, stiprindama didžiųjų valstybių tarpusavio priklausomybę, darė taiką patikimesnę. Augant tarptautinei prekybai, valstybės galėjo specializuotis tose gamybos

srityse, kuriose turėjo didžiausią konkurencinį pranašumą, neiekvodamos išteklių vietinei gamybai tų prekių, kurias buvo pigiau įsivežti iš kitur. Be to, laisva prekyba padėjo užmegzti ryšius su nežinomomis kultūromis ir sugriauti ribotą, šovinistinį nacionalizmą, ji skatino visuotinę atmosferą, palankesnę taikai, o ne ikikapitalistinės eros varžyboms. Prekyba, kadaise skaldžiusi tautas, dabar taikos dėka jas suartino.

Laisvas idėjų judėjimas

Kairieji idealistai kartais mano, jog apsišvietusi valdžia ir diplomatija yra raktai į taiką, tačiau šis požiūris remiasi klaidinga taiką stiprinančių ekonominių paskatų samprata. Laisvė ne tik sustiprina tautų tarpusavio priklausomybę, bet ir veikia kaip savotiškas kanalas pasikeitimui idėjomis, o engėjiškuose režimuose gyvenančius žmones kartkartėmis pasiekia šviesos spindulys, leidžiantis nors trumpam patirti, ką reiškia gyventi laisvoje visuomenėje. Laisvos informacijos judėjimas ir tironiškai valdžiai nepasiekiami valdžios šaltiniai stiprina daugelio pasaulio žmonių viltis ir lūkesčius. Kai kurių šalių laisvė, leidžianti tokioms institucijoms kaip BBC World Service ir Laisvosios Europos radijas transliuoti savo programas, taip pat faktas, kad sovietų valstybei yra nepasiekiamos užsienio technologijos, buvo svarbiausias veiksnys, padėjęs sugriauti Sovietų imperiją, o buvusias komunistines kolonijas ir Vakarų priešininkes paversti sąjungininkėmis.

Taika per jėgą

Polinkio į taiką nereikėtų painioti su silpnumu agresijos

akivaizdoje. Agresyvi totalitarinių diktatorių politika kėlė didžiausius pavojus taikai per visą XX a. Tiek Sovietų Sąjungoje (1917–1991) ir nacistinėje Vokietijoje (1933–1945), tiek šių dienų diktatūrose Libijoje, Sirijoje, Irake ir Šiaurės Korėjoje kariniai režimai neretai grasindavo taikai mirtinais ginklais. Taikos gynėjai dažnai nesutardavo, kaip reaguoti į šiuos grasinimus ir neretai stengdavosi prisiderinti prie savo grėsmingų kaimynų. Vis dėlto istorija rodo, jog dažniausiai tokia laikysena būna klaidinga ir patvirtina prezidento Ronaldo Reagano pastebėjimą, kad „stiprybė, ne silpnumas, yra tikriausias taikos garantas“.

Vakarai padarė klaidą, mėgindami nuolaidžiauti naciams XX a. 4 dešimtmetyje po to, kai Hitleris nusprendė aneksuoti Austriją ir užimti Lenkiją. Netrukus atėjo eilė Čekoslovakijai, Danijai, Prancūzijai, Vengrijai, Norvegijai ir Rusijai, ir prasidėjo pasaulinis karas. Vakarai padarė tą pačią klaidą su Sovietų Sąjunga, leidę sovietams okupuoti Rytų Europą, kur šie pasiliko daugiau kaip keturiasdešimt metų. Ši klaida pasikartojo 8 dešimtmetyje, kai Vakarai mėgino derėtis su Sovietų Sąjunga dėl ginkluotės sumažinimo, o po to sekė masinė sovietų ginklų gamyba ir invazija į Afganistaną. Priežastis, kodėl žlugo nuolaidžiavimo politika ir kodėl Vakarų sprendimas sustiprinti gynybos sistemą XX a. 5 ir 9 dešimtmečiais buvo sėkmingas, yra ta, kad valstybės, kurios mėgina plėsti savo galią su kariuomenės pagalba, moka gerbti karinę jėgą ir išnaudoti karinį silpnumą. Taip yra dėl to, kad tokiais atvejais, kai valstybės kelią sprendžia ne rinkėjų balsai, bet kulkos, neveikia valdžių savitarpio priklausomybės principas, kurį demokratinė santvarka taiko užsienio agresijos atžvilgiu. Lėšų stoka gali apriboti diktatūros galimybes vykdyti agresyvią užsienio politiką, tačiau viešojo nuomonė negali, nes žmonės negali pakeisti valdžios.

Kelias į karą

Visuomenės, sutvarkytos pagal valstybinio planavimo principą, dažniausiai laikosi agresyvios užsienio politikos, nes jos sutelkia valdžią valstybės rankose. Tokiu būdu skatinamas tvirtos vadovybės poreikis, nes valdžia neįstengia suvaldyti tos gausybės informacijos šaltinių, kurie palaiko rinkos ekonomiką, be to, biurokratai mėgina tampyti valdžią kiekvienas į savo pusę. Svarbu atminti, kad šiose visuomenėse turto kūrimas yra griežtai kontroliuojamas, taigi valdžia yra vienintelis dalykas, kurį verta turėti. Istorijoje niekada netrūko kandidatų į tos valdžios vykdymą; taip jau yra, kad kolektyvistinėse visuomenėse į valdžios postus labiausiai traukia ne eilinius piliečius, bet mažiausiai principingus tos visuomenės narius. Vos tik atsiranda toks stiprus lyderis, kaip Hitleris, Stalinas, Sadamas Huseinas ar Kadafis, pasidaro sunku jį sustabdyti. Šioje vietoje net ir tie lyderiai, kurie atėjo į valdžią, garsiai trimituodami socialistinius internacionalizmo idealus, pavirsta nacionalistais ir imperialistais, mat visiškai nenori matyti, kaip ištekčiai, kuriuos jie taip stengėsi kontroliuoti, jų akivaizdoje pereina į jiems nepavaldžių valstybių rankas.

Militaristiniai kolektyvizmo instinktai parodo, kiek tokios visuomenės vertina individą ir jo laisvę. Jeigu individo veiklai ir apsisprendimams turi būti vadovaujama iš centro ir visa tai palenkiama valstybinių tikslų siekimui, tada reikalinga prievarta, kuri priverstų žmones prisitaikyti prie valstybės planų, o su kitokia nuomone ir pasipriešinimu tenka pasielgti negailestingai. Tokia visuomenė pačia savo prigimtimi traukia ir kartu yra reikalinga žmonių, pasirengusių sukaužyti kiekvieną moralinę taisyklę, kurią brangina toje visuomenėje gyvenantys žmonės. Ne kas kitas, o Leninas 1920 m.

pareiškė, kad moralė tarnauja pasaulinės revoliucijos reikmėms. Kai tokie žmonės atsistoja prie visos visuomenės vairo, randasi tokios cinizmo apraiškos kaip nacių Galutinis sprendimas, sovietų Gulagas, Mao Kultūrinė revoliucija ir Mirties laukai Kambodžoje. Informacija apie laisvas visuomenes varžoma. Demokratinės valdžios pakeitimo priemonės išbraukiamos tiek iš konstitucijos, tiek iš pokalbių temų. Valstybė turi laisvas rankas tvarkytis su kitomis valstybėmis, kaip panorėjusi.

Pasaulinės vyriausybės idėjos klaidingumas

Daugelis žmonių mano, kad taikos ir pasaulinės vienybės reikalui geriausiai tinka viršnacionalinės institucijos, gebančios suvienyti tautas iškilmingais susitarimais ir veikti kaip forumas, kuriame vyriausybės gali sureguliuoti konfliktus. Per visą karų draskomą XX a. buvo sukurta institucijų, kad šios užtikrintų, jog nesutarimai tarp tautų daugiau niekada nebeįsipiektų. Tautų Lyga, Jungtinės Tautos ir Europos Sąjunga buvo įkurtos, turint omenyje šį kilnų tikslą. Tiesą sakant, ne vyriausybės, bet jų žmonės sukuria ekonominių, kultūrinių ir dvasinių ryšių tinklą, reikalingą taikai išsaugoti. Net ir demokratinės valstybės, kur viešoji nuomonė nesi-
 taiksto su karu, jei jis nesiremia nacionalinės gynybos poreikiais arba teisingu reikalu, daro kliūčių šio tinklo kūrimui. Įvesdama mokesčius ir kvotas prekybai bei teikdama užsienio pagalbos išmokas korumpuotoms valstybėms, blogai tvarkančioms savo ekonomiką, vyriausybė užstoja kelią laisvam prekių ir paslaugų, idealų ir įsitikinimų judėjimui, kuriančiam bendrą taikos interesą. Savaiame aišku, kad diktatūros, ribojančios užsienio investicijų ir idėjų įtekėjimą, daro dar daugiau kliūčių tokiai pažangai. Viršnacionalinės vyriausybės

yra geros tiek, kiek geros jas sudarančios vyriausybės, o kur daugumą sudaro diktatoriai ir autokratai, kaip, pavyzdžiui, Jungtinėse Tautose, ten jie gali pakenkti taikos reikalui.

Taikos darbotvarkė

Taikos geriausiai galima pasiekti trijų principų – laisvos prekybos, liberalios demokratijos ir karinės jėgos – skatiniu. Didžiausia karo priežastis yra autokratiniai režimai, kurie mano gali plėsti savo galią ir turtus kitų sąskaita. Laisva prekyba sukuria teigiamos aritmetikos žaidimą, kur visi turi naudos. Karas sunaikintų priešų turtus, bet pakenktų ir tau pačiam. Laisva prekyba yra būtinas, tačiau nepakankamas pagrindas taikiems santykiams tarp šalių užtikrinti. Antra, istoriniai faktai rodo, kad liberaliosios demokratijos nėra linkusios kariauti viena su kita. Istorijoje nėra nė vieno pavyzdžio, kur dvi liberalios demokratijos paskelbtų karą viena kitai. Trečia, liberalios visuomenės turi palaikyti karinę jėgą, – arba individualiai, arba kolektyviškai. Tokios strategijos tikslas – parodyti galimam agresoriui, kad jis nieko nepeš iš karo. Kaip patarė prezidentas Theodoras Rooseveltas: „Kalbėk švelniai, bet nešiokis didelę lazda.“

Argumentai už taiką

Dviejų pasaulinių karų skerdynės ir sugriovimai, branduolinio sunaikinimo baimė, kausčiusi pasaulį per visą šaltąjį karą, primena mums, jog nėra tokio istorijos dėsnio, kuris sakytų, jog žmonijos būklė turi progresuoti. Išgirsta malda už taiką žada gausų atlygį. Daugybė valstybių buriasi į laisvos prekybos sąjungas ir kuria laisvos prekybos sistemą, kuri pastarąją pusę šimtmečio palaikė taiką. Nekliudomas visos

Žemės žmonių bendradarbiavimas atneštų naudos visai žmonijai, nes žmonių bendravimas prekyboje pradėtų naują taikos ir klestėjimo erą. Pasiturinčios valstybės irgi turėtų iš to naudos, nors, žinoma, ne tiek daug, kiek milijonai tų, kurie nežino, kas yra laisvė ir saugumas, ir neturi pakankamai maisto.

Skaitiniai

Raymond Aron, *On Peace and War*, London: Weidenfield & Nicholson, 1966.

Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, London: University of Chicago Press, 1976 (1944), chapter 15.

Friedrich Hayek, *Kelias į vergovę*, Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2002.

David Hume, *Essays: Moral, Political and Literary*, Indianapolis: Liberty Press, 1981 (1742).

Ludwig von Mises, *Liberalism*, Irvington-on-Hudson NY: Foundation for Economic Education, 1985.

Klausimai pamąstymui

1. Ar reikėtų siekti taikos bet kokia kaina?
2. Kada reikėtų ir ar išvis reikėtų įsikišti į karus, vykstančius kitose šalyse?
3. Kaip galima skatinti taiką?

PRIVATI NUOSAVYBĖ

„Privati nuosavybė sukuria individui tokią aplinką, kurioje jis yra laisvas nuo valstybės. Ji nubrėžia ribas autoritarinės valios veikimui. Ji leidžia rasti kitoms jėgoms šalia politinės galios ir priešintis tai galiai. Taip ji tampa pagrindu visokiai veiklai, kuri yra laisva nuo prievartinio valstybės kišimosi.“

Ludwig von Mises

Kas yra privati nuosavybė?

Žmogiškoji nuosavybės institucija skirsto objektus į daiktus, kurie išimtinai priklauso tik arba individui, arba grupei, pavyzdžiui, santuokinei partnerystei, įmonei arba valstybei. Nors kai kurie objektai, kaip antai oras ar jūra, istorijoje nebuvo dalijami į atskiras nuosavybes, technologinės pažangos dėka tapo įmanoma taikyti nuosavybės instituciją kaskart platesniam objektų ratui. Teisės, kurias savininkai taiko savo nuosavybei, neapsiriboja vien apčiuopiamais dalykais; teisė parduoti savo darbo jėgą ir teisė į to darbo vaisius yra ne mažesnė nuosavybės teisė negu žemės ar fabriko nuosavybė. Nuosavybės teisės yra neatimamos; jos peržengia kitų nuosavybės laiko ir erdvės ribas. Nuosavybės šeimnininkas lieka šeimnininku nepriklausomai nuo to, ar jo nuosavybė esti kieno nors kito nuosavybės ribose. Laisvoje visuomenėje nuosavybės teisės leidžia individui laisvai įgyti nuosavybę ir ją disponuoti, taip pat nekliudomai naudotis ta nuosavybe.

Privati nuosavybė yra sena kaip pati žmonių civilizacija. Nuosavybės institucija išskiria žmoniją iš kitų Žemėje gyvenančių rūšių. Adamas Smithas rašė, jog „niekas niekada ne-

matė, kad koks nors gyvulys savo judesiais ir įgimtais garsais praneštų kitam: čia mano, čia tavo, aš noriu duoti šitą už aną“. Šis žmogaus išradimas buvo pagrindinis veiksnys jo civilizacijoje; žmogus augo kartu su nuosavybe. Pirmosios žinios apie asmens teisės turėti nuosavybės ir ją disponuoti pripažinimą mus pasiekia iš Viduržemio jūros baseino – šios teisės dėka susikūrė didžiulis prekybos tarp uostų ir pakrančių bendruomenių tinklas. Jūrinės prekybos klestėjimas vietos valdovams buvo neprieinamas. Pirmieji ryšį tarp nuosavybės ir laisvės pripažino senovės graikai. Kaip žinia, Kretos konstitucijos rengėjai „laikė savaime suprantamu dalyku, kad laisvė yra aukščiausias valstybės gėris ir tik dėl šios priežasties skelbia nuosavybę priklausant konkrečiai tiems, kurie ją įsigyja, tuo tarpu vergovės sąlygomis viskas priklauso valdovams“.

Senovėje privačios nuosavybės idėjai nepavyko giliau įleisti šaknų. Spartiečiai, ilgai priešinęsi prekybos plėtrai Viduržemio jūros baseine, nepripažino individualios nuosavybės ir leido, netgi skatino vogimą. Platonas ir Aristotelis ilgėjosi spartietiškos praktikos sugrįžimo, o Romos Imperijos galybė, užgrobusi Korintą ir Kartaginą, vėliau sutriuškino gimstančius privačios nuosavybės centrus. Senovės pasaulyje gausu pavyzdžių, liudijančių, kokie skausmai lydėjo naujųjų civilizacijų, paremtų privačios nuosavybės pripažinimu, gimimą, po kurio sekė nuosmukis, paremtas valdžios ir kariuomenės išpuoliais prieš privačią nuosavybę. Islamo teisės žinovas Ibn Chaldunas taip nusakė šį procesą, tapusį Egipto civilizacijos iškilimo ir žlugimo priežastimi. „Dinastijos pradžioje“, – rašė jis, – „apmokestinimas duoda didelių pajamų iš mažų mokesčių. Dinastijos pabaigoje apmokestinimas duoda mažų pajamų iš didelių mokesčių.“

Šiuolaikinės prekybos ir mainų pamatai buvo pakloti tik tada, kai valdžia atsisakė naudotis privačių asmenų nuosavy-

be ir vietoj to pradėjo tą nuosavybę ginti. Pirmasis naujaisiais laikais nuosavybės institucijos vardu viešai prabilo Johanas Locke'as, pareiškęs, jog „ten, kur nėra nuosavybės, nėra ir teisingumo“, kadangi nuosavybės teisės esančios visų kitų laisvių šaltinis. Neteisybė – tai kėsinimasis į nuosavybės teises. Locke tvirtino, jog „kiekvienas žmogus turi, 'nuosavybė' – savo paties, 'asmens nuosavybė'. Niekas, išskyrus jį patį, neturi į ją teisės. Jo kūno darbo jėga ir jo rankų darbas, galima sakyti, tikrai priklauso jam.“ Tai nebuvo tiktai politinė teorija, bet ir mėginimas pavaizduoti XVIII a. Angliją ir Olandiją, valstybes, kur nuosavybė buvo valdžios gerbiama labiau, negu visur kitur. Šimtmečiu vėliau Davidas Hume'as žengė dar toliau ir savo knygoje „Anglijos istorija“ Anglijos didybę aiškino jos pagarba nuosavybės teisėms. Hume'ui taip pat priklauso garsusis pastebėjimas apie tai, kaip nuosavybės nebuvimas sekina visuomenės išteklius. Veikale „Bendruomenių rūmų tragedija“ Hume'as padarė garsiąją pastabą, jog bendra nuosavybė, per daug išnaudodama žemę, ją nuniokojo, nes niekas neturėjo komercinių interesų ją išsaugoti ilgesniam laikui.

Be nuosavybės teisių nėra ir žmogaus teisių

Individo laisvė naudotis savo žiniomis ir įgūdžiais, siekiant savų tikslų, kurie nesutampa su kitų tikslais, priklauso nuo privačios nuosavybės institucijos. Kur nėra teisės turėti privačios nuosavybės, ten kiekvieno individo tikslus kontroliuoja valstybė. Kai kas sako, kad žmogaus teisės yra viršesnės už nuosavybės teises, tačiau toks požiūris pagrįstas klaidingu supratimu. Nuosavybės teisės nėra teisės, priklausančios nuosavybei, bet žmogaus teisės į nuosavybę. Tiesą sakant, kadangi pati svarbiausia žmogaus teisė yra teisė į savo paties

kūną, nuosavybės teisės yra žmogaus teisių šaltinis. Individas turi moralinę teisę į savo darbo vaisius. Tarp teisių, kurias išvardino Amerikos Nepriklausomybės Deklaracijos kūrėjai, teisės į gyvybę, laisvę ir laimės siekimą priklauso nuo nuosavybės teisių, tarp jų ir teisės būti savo paties šeimininku. Teisę turėti nuosavybės pripažįsta JTO Žmogaus Teisių Deklaracijos 17 straipsnis.

Žodžio laisvei reikalinga privati nuosavybė

Kur nėra privačios nuosavybės, ten negali būti nė nuomonės reiškimo laisvės. Kur nėra teisės, pvz., išsinešioti susirinkimų salę ar reikšti savo nuomonę spaudoje ar internetu, ten nebus nė žodžio laisvės. Mūsų žodžio laisvę priklauso nuo privačios nuosavybės teisės į savo asmenį ir medžiaginius išteklius visuomenėje. Ketvirtame dešimtmetyje Britanijoje radijas priklausė vyriausybei. Vyriausybės užsakymu BBC uždraudė Winstonui Churchillui radijo bangomis reikšti savo pažiūras apie nacistinės Vokietijos keliamą grėsmę. Privačios nuosavybės draudimas visur ir visada reiškia laisvo žodžio draudimą. Privati nuosavybė palaiko mūsų pilietines teises ir politinę laisvę; kur nėra teisės į nuosavybę, ten valdantieji gali nutildyti individus. Komunistiniuose kraštuose nėra žodžio laisvės, nes ten nėra iš kur jos reikšti.

Nepriklausomybės sritis individui

Netrukdomas naudojimasis privačia nuosavybe sukuria erdvę individui, kurioje jis gali gyventi, priimti sprendimus ir nuspręsti savo likimą, tuo pat metu stiprindamas savąjį tapatybės jausmą ir savo vertės pajutimą. Neturėdamas tos erdvės, jis būtų pavaldus despotiškai kitų žmonių valiai ir

todėl negalėtų užtikrintai planuoti ateities. Privачios nuosavybės institucija leidžia žmonėms gyventi vienas šalia kito planetoje ir išsiversti su ribotais jos ištekliais, nepažeidžiant kitų žmonių teisių. Tai išskirtinė institucija, kurios dėka tam pa įmanomas visuomenės egzistavimas, nes daiktų valdymas paprasčiausiai perleidžiamas konkrečiam asmeniui ar jų grupei. Privati nuosavybė išsprendžia ginčus dėl tokių dalykų, kurie kitu atveju galėtų būti išspręsti tik prievarta arba pajungimu stipresniojo valiai. Privati nuosavybė kaip tokia yra neatsiejama nuo civilizacijos ir žmogiško elgesio su savo artimu.

Kur nėra nuosavybės, nėra ir teisingumo

Nuosavybės principas yra visuomenės, kurioje galybė reišia teisybę, priešingybė. Teisingumas, kurį valdžia, norėdama užtikrinti socialinį bendradarbiavimą tarp žmonių, privalo nuolatos stiprinti, negali egzistuoti be privačios nuosavybės. Kadangi nuosavybė sukuria žmogaus teisę į savo kūną, darbo jėgą ir turtą, kėsinimasis į tas teises arba tų teisių pažeidimas yra neteisybė. Šių teisių apibrėžimas, jau nekalbant apie gynimą, tol neįmanomas, kol negerbiama individo teisė teisėtai įsigyti nuosavybės, ja naudotis ir ją perleisti. Teisėjas ar prisiekusieji negalėtų nuspręsti, kas buvo teišus, o kas neteišus, jeigu ieškovas ir atsakovas neturėjo nuosavybės. Žmogžudystės, vagystės, netgi sukčiavimo ir šmeižto samprata priklauso nuo to, kaip suprantame nuosavybę ir kokios yra taisyklės, valdančios ir nustatančios tos nuosavybės ribas tarp vieno ir kito. Teisingo teismo, nekaltumo prezumpcijos ir lygių teismo idealai neturėtų prasmės, jei mes negalėtume laisvai turėti nuosavybės, ją naudoti ir mainyti. Be teisingumo visuomenė suirtų ir pavirstų anarchija.

Privati nuosavybė suteikia žmonėms dalį visuomenėje

Privati nuosavybė yra ir laisvos visuomenės, ir teisingos visuomenės pamatai. Platus (priešingai lygiam) nuosavybės paskirstymas laisvoje visuomenėje sukuria stimulų, skatinančių visuomenės stabilumą ir individų atsakomybę. Nuosavybės paskirstymas daro visuomenę stabilesnę, nes daro žmones asmeniškai suinteresuotus išlaikyti visuomenę laisvą, nes jiems priklauso dalis tos visuomenės. Faktas, kad žmonėms labiau rūpi tai, kas jiems priklauso, reiškia, jog laisvą visuomenę prižiūri milijonai atskirų rankų, kurios stengiasi išvengti apleidimo ir nykimo, kurie išstinka visuomenės, kurios žemė, būstas ir kapitalas neskirstomi į privačias nuosavybes. Privati nuosavybė taip pat susieja žmones su jų veiksmų padariniais. Jeigu jie nesirūpina tuo, kas jiems priklauso, jie ir privalės už tai atsakyti. Tokiu būdu skatinamas geras ribotų išteklių valdymas, kurie priešingu atveju būtų išseikvoti ar sugadinti, jei nebūtų privačios nuosavybės teisių arba jei į tas teises būtų periodiškai kėsinamasi.

Privati nuosavybė yra nepamainoma tiek ekonominei, tiek moralei pažangai

Privati nuosavybė yra pirmutinis ekonominės pažangos variklis, nes sukuria stimulą dirbti ir investuoti. Todėl nuosavybės neliečiamybė yra esminga sąlyga ekonominei pažangai. Dar XIV a. Ibn Chaldunas aprašė šį procesą. „Kėsinimasis į žmonių nuosavybę pašalina akstiną įgyti nuosavybę ir ją gausinti. Mastas ir laipsnis, kuriais pažeidžiamos nuosavybės teisės“, – rašė jis, – „nulemia mastą ir laipsnį, kuriais silpnėja pastangos įgyti nuosavybės“. Davidas Hume'as nuo-

savybės taisyklės vadino ekonominės pažangos varikliu. Jo teisingumu, tas taisyklės sudaro „nuosavybės turėjimo stabilumas“, „nuosavybės perleidimas šalių sutikimu“ ir „pažadų vykdymas“, pastarasis reiškė sutarčių laikymąsi. Todėl nuosavybės teisių atkūrimas yra svarbiausias ekonomikos reformų elementas, skatinantis ekonomikos augimą. Jei bus pripažįstamos visos trys Hume'o taisyklės, nuosavybė atsidurs pačių geriausių prievaizdų rankose, o ne vien tų, kuriems valstybė perleido savo nuosavybę. Privati nuosavybė, kurios dėka visuomenės bendradarbiavimas tampa nepamainomu dalyku ekonomikos pažangai, suartina žmones ir pakreipia žmogaus darbą tokia linkme, kad tas darbas būtų naudingas ir jo artimui.

Privati nuosavybė teikia naudos ne tik turintiems, bet ir neturintiems

Neretai privati nuosavybė klaidingai suprantama kaip teikianti naudos tiktai individualiems savininkams. Tiesą sakant, privataus nuosavybės turėjimo nauda visuomenei yra kur kas didesnė už jos naudą individui. Jeigu žemvaldys nori gauti pajamų iš ūkininkavimo, jis privalės pamaitinti tuos, kurie neturi žemės ir kurie galbūt gyvena tolimuose miestuose. Jis taip pat privalo kultivuoti kaimo aplinką ir būti geras tos aplinkos prievaizdas, jei nori užsitikrinti pajamų ateičiai. Jei jis bus prastas ūkininkas, jis nesugebės užsidirbti pajamų ir bus priverstas parduoti žemę geresniam tos žemės valdytojui. Nors privati nuosavybė teikia naudos jos šeimininkams, dar daugiau naudos ji teikia visuomenei, nes ši institucija suteikia galimybę dirbti ir gyventi milijonams žmonių, kuriems nepriklauso jų amato įrankiai. Taip skleidama klestėjimą visuomenei, privati nuosavybė leidžia individams

kaupiti kapitalą ir vieną dieną patiems imtis verslo. Kadangi privati nuosavybė yra saugoma, ilgainiui visuomenėje pagausėja žmonių, galinčių gyventi vien iš pajamų, kurias teikia nuosavybės turėjimas.

Valdžios vaidmuo – saugoti privačią nuosavybę

Svarbu yra atminti, kad visuomenė, paremta privačia nuosavybe, smarkiai skiriasi nuo to laukinio kapitalizmo, kuris pakeitė komunizmą daugelyje buvusių komunistinių kraštų. Korumpuotas nuosavybės perdavimas iš valstybės į mafijos rankas negalėtų įvykti visuomenėje, kurioje privati nuosavybė gerbiama, nes individai, gyvenantys iš jėgos naudojimo, laisvoje visuomenėje negali turėti neteisingai įgytos nuosavybės. Privati nuosavybė nėra kažkokia socialinė privilegija, bet institucija, kuri užtikrina, kad nuosavybės šeiminingai yra prievaizdai, galintys pasitarnauti visuomenei geriau negu kiti jiems lygūs individai. Valdžios vaidmuo yra saugoti privačią nuosavybę, ne vien jau žinomus objektus, bet ir plėsti šią funkciją į naujus frontus – intelektualinę nuosavybę kibernetinėje erdvėje. Privatus nuosavybės turėjimas yra žmogaus teisė, esminga demokratijai, gyvybiškai būtina asmens tapatybei, politinio stabilumo šaltinis, efektyviai kuriantis gerovę. Nuosavybės nauda yra civilizacijos nauda.

Skaitiniai

Tom Bethell, *The Noblest Triumph: Property and Prosperity throughout the Ages*, New York: St. Martin's Press, 1998.

Samuel Blumenfeld, *Property in a Humane Economy*, La Salle, ILL: Open Court, 1978.

Jim DeLong, *Property Matters*, New York: Basic Books, 1997, chapter 3.

Friedrich Hayek, *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, London: University of Chicago Press, 1988, chapter 2.

John Locke, *A Second Treatise on Government*, Cambridge: Cambridge University Press, 1960 (1690), chapter 5.

Dž. Lokas, *Esė apie pilietinę valdžią*, Vilnius: Mintis, 1992.

Richard Pipes, *Property and Freedom*, New York: Knopf, 1999.

Klausimai pamąstymui

1. Kodėl privatus nuosavybės turėjimas yra pageidaujamas dalykas?
2. Ar valstybė turėtų turėti galimybę nurodinėti jums, kaip pasielgti su savo būstu?
3. Ar privačios nuosavybės teisės gali geriau apsaugoti aplinką negu valstybinė nuosavybė?

ĮSTATYMO VIRŠENYBĖ

„Protingos būtybės gali turėti savos kūrybos įstatymų; bet jos turi ir tokių, kurių niekada nekūrė.“

Charles-Louis Montesquieu

Kas yra įstatymo viršenybė?

Įstatymais paprastai vadinamos taisyklės, kurias priima įstatymų leidybos organai arba vyriausybės ir kurių visi privalo laikytis. Vis dėlto „įstatymo viršenybė“ reiškia, jog egzistuoja tam tikras aukštesnis įstatymas, kuriuo turėtų sekti „įstatymai“, dažniausiai įstatymų leidimas. Įstatymų leidimas ir valdžios įsakymai gali būti vertinami pagal tam tikrą moralinių principų rinkinį, vadinamą prigimtinio įstatymu. Tarp šių įstatymo viršenybės principų yra lygybė prieš įstatymą, prigimtinio teisingumo principai, bendros ir abstrakčios taisyklės bei nepriklausoma teismo organų sistema. Šių taisyklių tikslas yra apginti individo laisvę prieš valstybę.

Įstatymo, kaip tam tikro atrandamo dalyko, o ne žmogaus valios vaisiaus, idėja turi gilią šaknis. Net ir klasikinuose Atėnuose pačioje jų demokratijos klestėjimo viršūnėje nebuvo įmanoma keisti įstatymą susirinkimo dekretu. Beveik visa Romos teisė buvo sukurta teisininkų, o ne imperatorių ir senatorių dekretais. Buvo nustatytas didysis principas: „neteisingas įstatymas nėra įstatymas“, *lex injusta non est lex*. Šios įstatymų visumos kodifikavimas, kurį atliko imperatorius Justinianas, iš esmės buvo pastanga artikuliuoti jau egzistavusius įstatymus, kurie buvo pripažįstami ir ku-

rių buvo laikomasi. Tam nereikėjo kurti naujų įstatymų.

Anglų ir amerikiečių pasaulyje tai išsivystė į papročių teisę, atrastą kaip atvejų ir precedentų rezultatas. Britų parlamentas galėjo remtis papročių teise, mesdamas iššūkį monarchų galiai, kaip padarė seras Edwardas Coke'as, pasipriešinęs karaliui Jokūbui I. Amerikiečių kolonistai reikalavo leisti valdyti kolonijas tradiciniais anglų įstatymais ir teisėmis, o ne Britų parlamento priimtais „įstatymais“. Europos žemyne ši tradicija pasuko kitu keliu, vadinamu Įstatymo Valstybės arba *Rechtsstaat* vardu, kuri pripažino, jog visi valdžios veiksmai yra pavaldūs įstatymams. Kiekvieną valdžios veiksmą būtina pateisinti, nurodant tą veiksmą leidžiantį įstatymą. Tai atsispindi kiekviename įstatyme, kurį priima Europos Sąjunga, kur visada turi būti nuoroda į ES sutartyje išdėstytus įgaliojimus veikti ar leisti įstatymus. JTO Žmogaus Teisių Deklaracija pripažįsta kai kuriuos iš šių principų 7–11 straipsniuose. Panašiai ir Europos Žmogaus Teisių Konvencija yra aukštesnė negu nacionaliniai įstatymai.

„Įstatymų, ne žmonių, valdžia“

Įstatymo valdžia priešinama žmonių viršenybei. Žinoma, įstatymus kuria žmonės, tačiau jie turėtų laikytis arba būti vertinami pagal aukštesnį ar pamatinį įstatymą. Šie įstatymai arba taisyklės užkerta kelią savavališkam galios naudojimui. „Šia prasme“, – teigė anglų konstitucionalistas A.V. Dicey, – „įstatymo valdžia reiškia priešingybę bet kokiai valdymo sistemai, kur vyriausybės nariai naudojami plačiomis, savavališkomis ar diskrecinėmis prievartos galiomis“. Valdovai ir įstatymų leidėjai patys yra saistomi tam tikrų taisyklių. Valdžia negali išskirti savęs iš įstatymų subjektų tarpo. Daugelyje kraštų valdžios veiksmai, kurie, jei juos atliktų koks

nors privatus individas, būtų laikomi neteisėtais, yra atleisti nuo baudžiamojo persekiojimo.

Tai reiškia, kad žmonių tarpusavio santykius turėtų lemti bendri principai, išdėstyti įstatymų sistemoje ir nepavaldūs savavališkam monarchų, ministrų ir valdovų diktatui. Visuomenė, kurioje kai kurie žmonės nėra atskaitingi prieš įstatymą, nėra laisva visuomenė. Valstybė, valdoma įstatymu, *Rechtsstaat*, reiškia, kad valdovai yra pavaldūs įstatymui taip pat, kaip ir visi kiti žmonės. Valstybė negali elgtis, kaip panorėjusi, bet privalo paklusti įstatymui, o nepavykus to padaryti, gali būti patraukta atsakomybėn.

Lygybė prieš įstatymą

Įstatymui visi asmenys yra lygūs. Įstatymas turi būti vienodai taikomas visiems, nepaisant jų statuso, politinio posto ar galios. Pavyzdžiui, leidžiant įstatymus, kokių nors individų įvardijimas prieštarautų šiam principui, nesvarbu, ar tuo įstatymu būtų siekiama juos nubausti, ar atleisti nuo bausmės. Įprastas teisingumo simbolis – figūra užrištomis akimis, laikanti rankose dvi svarstyklių lėkštes – irgi išreiškia beasmenę taisyklių, vienodai galiojančių visiems, sistemą. Įstatymas turi būti nešališkas ir neutralus asmenų atžvilgiu, nepaisyti jų visuomeninės padėties, religijos, politinių įsitikinimų, giminės ar lytinės orientacijos. Tikrajam teisingumui nesvarbu, kas ką padarė, bet kas buvo padaryta. Šia prasme įstatymas nėra ir negali būti valdžios įrankis, siekiant sunaikinti nepaklusniusius ir apdovanoti privilegijomis ištikimuosius.

Bendri ir abstraktūs įstatymai

Filosofas Hayekas teigė, jog įstatymai turi būti bendri ir

abstraktūs, skirti visiems, o ne kuriems nors konkrečioms asmenims ar grupėms. Jie turi būti visuotiniai, vienodai taikomi visiems, nediskriminuojant atskirų grupių ir individų. Įstatymai privalo atitikti tris standartus: nuoseklumas panašiais atvejais, nešališkumas, kada įstatymas taikomas tiek sau, tiek kitiems, ir moralinis neutralumas, kad įstatymai neskirsytų įvairių gero gyvenimo sampratų.

„Jeigu visi draudimai ir reikalavimai galioja visiems be išimties (nebent tokia išimtis išplauktų iš kitos bendros taisyklės) ir jei net valdžia neturi jokių ypatingų galių, išskyrus įstatymo priežiūrą, tikėtina, jog mažai kas bus draudžiama iš to, ką individas panorėtų veikti“, – teigė Hayekas.

Planuojanti visuomenė nesuderinama su įstatymo viršenybe. Vyriausybiniis planavimas reikalauja, kad žmonės ir nuosavybė būtų išdėstyti konkrečiose vietose ir konkrečiu laiku. Tokia sistema nepakenčia individų, kurie patys apsisprendžia, kur jiems dirbti ir gyventi. Planuojamose visuomenėse valdžiai būtina įvardyti konkrečius žmones ar jų grupes ir jiems įsakinėti. Laisva visuomenė reikalauja tik tiek, kad įstatymas priverstų vykdyti susitarimus ir saugotų individo laisvę, taigi laisvų rinkų funkcionavimui reikalinga įstatymų sistema. Šio įstatymo nebuvimas buvo didžiausia kliūtis kurti laisvas rinkas daugelyje buvusių komunistinių režimų. Ten, kur šios sistemos nėra, tokios galingos grupės kaip mafija gali laisvai ir nevaržomai išnaudoti kitus.

Prigimtinio teisingumo taisyklės

Egzistuoja tam tikros prigimtinio teisingumo taisyklės, kurių turėtų laikytis visi įstatymų leidimo organai. Šias taisykles sudaro tikrumas, nuspėjamumas, atgalinio veikimo negaliojimas, skaidrumas, stabilumas, įstatymų, reikalaujančių

neįmanomų dalykų, nebuvimas bei nekaltumo prezumpcija.

Tikrumas leidžia mums planuoti savo gyvenimą žinant, kad jei kiti negerbs mūsų teisių, galėsime kreiptis pagalbos į įstatymą arba siekti skriaudos atitaisymo. Pavyzdžiui, korporacinis įstatymas mums nurodo, ką būtina daryti, norint įkurti bendrovę ir vystyti prekybą. Jeigu kas nors yra skolingas bendrovei pinigų arba jeigu toji bendrovė pažeidžia sutartį, dalyvaujančios pusės kreipiasi pagalbos į įstatymą, nes bendrovė yra juridinis subjektas, kurios vadovai turi juridines teises bei įsipareigojimus. Hayekas dvejojo, „ar įmanoma pervertinti įstatymų tikrumo reikšmę sklandžiam ir veiksmingam ekonominio gyvenimo funkcionavimui, ir, ko gero, joks kitas veiksnys taip neprisidėjo prie Vakarų pasaulio gerovės suklestėjimo... kaip santykinis įstatymo tikrumas, kurio Vakaruose anksti buvo pasiekta.“

Jeigu asmenims tenka priimti sprendimus remiantis įstatymu, jie turi turėti galimybę numatyti, kokie veiksmai reikš įstatymo pažeidimą. Jeigu įstatymai yra labai neaiškūs arba jų taikymui palikta gana nemaža vieksmų laisvė, jie negalės elgtis, būdami tikri, ar nepažeidžia įstatymo. Viena me pasakojime, pavadintame „Neįtikėtina duonos mašina“, kepėjas, nustatęs didesnes kainas negu jo konkurentai, yra kaltinamas, jog jis apgaudinėja klientus; nustatęs mažesnes kainas – kaltinamas tuo, jog savo veiksmais siekė išstumti konkurentus; o už tai, kad nustatė tą pačią kainą, buvo apkaltintas susimokymu su kitais kepėjais.

Įstatymai gali liesti tik būsimus, o ne buvusius veiksmus. Niekas negali būti patrauktas baudžiamojon atakomybėn atgaline data, tai yra už poelgį, kuris jo padarymo metu buvo laikomas įstatymo pažeidimu. Niekas neturėtų būti baudžiamas už tai, kad nepadarė veiksmo, kuris savaime buvo neįmanomas.

Individo nekaltumo iki kaltės įrodymo idėja yra pamatinis prigimtinio teisingumo principas. Yra svarbu, kad joks asmuo negali būti laikomas kaltu, net ir labiausiai inkriminuojančiomis aplinkybėmis, nes kaltę reikia įrodyti, priešingai negu diktatūrose, kur paplitęs kaltinimų fabrikavimas.

Nepriklausoma teismo organų sistema

Viena teismo organų funkcijų yra prižiūrėti įstatymų vykdymą. Todėl teisėjai turi būti politiškai nepriklausomi nuo valdančiųjų. Tai veda į valdžių atskyrimo principą: skirtingi organai turėtų būti atsakingi už įstatymų kūrimą (įstatymų leidžiamieji organai), įstatymų vykdymą (vykdomoji) ir įstatymų teisminę priežiūrą (teismai). Teisėjų nepriklausomybę saugo procesas, kuriuo teisėjai skiriami, ir kadencijos apsaugos sistema, dėl kurios valdantiejiems yra sunku pašalinti teisėjus. Politinei teisėjų veiklai taikomi apribojimai, tokiu būdu siekiant išvengti jų pavaldumo kitiems ar apsaugoti juos nuo politinės įtakos. Dirbdami teisėjai turėtų vadovautis neutralumo principu, kad jų politinės pažiūros ar interesai netrukdytų jų profesiniam elgesiui. Tai ir reiškia įstatymo atskyrimą nuo politikos.

Konstitucionalizmas ir ribota valdžia

Vyriausybės saistančių taisyklių galima rasti įvairiose vietose. Teisėjai privalo turėti teismo patikrinimo galią, su kurios pagalba galėtų ištirti vyriausybių veiksmus ir įstatymų leidimą, taip siekiant užtikrinti įstatymo viršenybės normų laikymąsi. Įvertindami tokius veiksmus, teisėjai gali remtis trimis šaltiniais. Vienas tų šaltinių yra rašytinė ar kodifikuota konstitucija, todėl įstatymo viršenybės gynėjai paprastai

būna ir rašytinės konstitucijos šalininkai. Vienas JAV Konstitucijos kūrėjų ir *The Federalist Papers* autorių Aleksandras Hamiltonas skelbė: „Konstitucija iš tiesų yra ir turi būti teisėjų laikoma pamatiniu įstatymu“. Konstitucijos nubrėžia realias ribas vyriausybių veiksams. Kitas šaltinis yra papročių teisė. Tokia teisė nėra vien taisyklių nustatymas, remiantis precedentų rinkiniu; precedentai tik iliustruoja įstatymą, bet jo nesukuria. Kaip rašė vienas XVIII a. britų teisėjas, Britanijos papročių teisė „nėra sudaryta iš konkrečių atvejų, bet iš bendrų principų, kuriuos tie atvejai iliustruoja ir paaiškina“. Papročių teisė taiko bendrus principus konkrečioms atvejams tokiu būdu, koks nereikalingas despotiškus sprendimus priimančiam diktatoriui. Trečiasis šaltinis yra filosofinė prigimtinio įstatymo samprata, štai kodėl tokia didelė dalis teisinių ginčų yra filosofinio pobūdžio.

Įstatymo viršenybės tikslas yra ginti individą. Niekas aiškiau neatskiria laisvos visuomenės nuo nelaisvos, kaip įstatymo viršenybė. Skirtumas tarp įstatymo viršenybės ir despotiškos valdžios yra toks pat didelis, kaip ir skirtumas tarp kelio ženklų, nurodančio, kuriuo keliu turime važiuoti, kad pasiektume norimą tikslą, ir vyriausybės potvarkio, ribojančio mūsų judėjimo laisvę ir nurodančio, kur ir kada galime keliauti.

Skaitiniai

Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, London: Routledge, 1960, chapters 11–13.

Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, Chicago: University of Chicago Press, 1972 (1944), chapter 6.

Friedrich Hayek, *Kelias į vergovę*, Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2002.

Bruno Leoni, *Freedom and the Law*, Indianapolis: Liberty Press, 1991 (1972).

Charles-Louis Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, London: Dent, 1949 (1734).

Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics*, Indianapolis: Liberty Press, 1991 (1962), p. 384–406.

Klausimai pamąstymui

1. Kodėl įstatymo viršenybė yra vertingas dalykas?
2. Ar įstatymų leidimas kai kada gali būti neteisėtas?
3. Kaip apsaugoti teismo organų nepriklausomybę?

SAVAIMINĖ TVARKA

„Daugybė žmogiškų institucijų yra žmogaus veiksmų, bet ne žmogaus sumanymų padarinys.“

Adam Ferguson

Kas yra savaiminė tvarka?

Ištisus šimtmečius tvarka buvo vienas pagrindinių politinių mąstytojų ir filosofų rūpesčio objektų. Šiandien tvarka visuotinai suprantama kaip santarvės būklė tarp žmonių arba socialinė taika. Tuo tarpu iki naujųjų laikų tvarka buvo suvokiama kaip stabilios, hierarchiškos tvarkos, iš anksto nustatytos Dievo, gamtos arba jų abiejų, palaikymas. Tvarka dar galėjo būti suprantama kaip reguliarumas ir nuspėjamumas žmogiškuose reikaluose, chaoso nebuvimas. Nors šiaudien tvarka nebesiejama su griežta visuomene, suklasifikuota pagal privilegijas ir galią, jos idėja tebėra labai vertinama. Taip yra dėl to, kad tvarka leidžia skirtingus interesus ir vertybes puoselėjantiems žmonėms sugyventi visuomenėje, nepuolant į nesantaiką, konfliktą ar pilietinį karą. Tokia yra šiuolaikinė savaiminės tvarkos idėja.

Pirmasis mąstytojas, suformulavęs tokią šiuolaikinę savaiminės tvarkos sampratą, buvo Bernardas de Mandeville'is, išdėstęs ją savo knygoje „Pasakėčia apie bites“. Šiame kūrinyje aptariamas paradoksas, jog tokios „asmeninės ydos“, kaip savanaudiškumas, galėtų duoti „visuomeninės naudos“, kuri tektų visai bendruomenei. Jis pastebėjo, kad individų, kurie veikia turėdami skirtingus motyvus, suma sukuria komercinę visuomenę, nors nė vienas jų neturėjo tokio ketinimo. Ši idėja, kad žmogiškų institucijų raida įgalina indivi-

dus teikti paslaugas vieni kitiems, net jei jų motyvai ir atrodo egoistiški, buvo škotų Apšvietos, subūrusios Adamą Smitą, Davidą Hume'ą ir Adamą Fergusoną, branduolys. Minėtieji filosofai mėgino taikyti šią idėją ištisam žmogiškų institucijų spektrui, tarp jų ir prekybai, bet taip pat ir teisei, kalbai, žmogiškai moralei ir netgi papročiams bei tradicijoms. Neapsiribodamas vien siaura ekonomikos teorija, Smithas savo knygoje „Moralinių jausmų teorija“ įrodinėjo, kad moralinės pažiūros vystėsi kartu su tomis, kurių dėka žmonija suklestėjo ir praturtėjo, palaipsniui priimamos bendruomenės ir atlaikiusios laiko išbandymus.

Šie vyrai neslėpė susižavėjimo, matydami, kaip šios vertybės ir institucijos išaugo ir suteikė žmonijai didžiulės naudos, nors ir nebūdamos jokio paskiro proto vaisius. Adamo Fergusonas pastebėjimas, kad žmogaus veiksmas sukuria geresnę tvarką visuomenėje, negu ją galėtų sumanyti pats žmogus, praėjus dviems šimtmečiams rado atgarsį austrų mąstytojo Friedricho Hayeko pažiūrose. Hayekas perėmė seną idėją, kad institucijos skirstomos į „prigimtinės“ ir „dirbtinės“. Hayeko teigimu, egzistuoja ir trečioji dalykų grupė, ir tai esančios socialinės institucijos. Kadangi jos yra tvarkingos ir pastovios, žmonės laiko jas žmonijos išradimu ir todėl mano, kad jas panorėjus galima keisti ar pertvarkyti. Hayekas pažymėjo, kad toks požiūris yra klaidingas, nes žmogaus protas ir visuomenė vystėsi kartu. Institucijų, palaikančių visuomenės darną, sugriovimas ir naujų sukūrimas, kurį propagavo socialistai, sugriautų tvarką, kurios dėka visuomenė funkcionuoja.

Tvarka be įsakymų

Savaiminė tvarka palaiko visuomenės vairą be jokios būtinybės leisti įsakymus iš centro. Laisva visuomenė yra

tvarkinga ne dėl to, kad žmonėms pasakoma, ką reikia daryti, bet todėl, kad besivystančios tradicijos ir paveldėtos žmonių visuomenės institucijos leidžia individams siekti savų tikslų, kartu patenkinant ir kitų žmonių reikmes. Žmonės laikosi tam tikrų elgesio modelių, mat tie modeliai buvo iš pat pradžių visuomenės pripažinti, nes jų dėka tuos modelius priėmusios grupės suklestėjo. Hayeko teigimu, neatsitiktinai didžiausi skirtumai medžiaginės gerovės srityje matyti Trečiajame Pasaulyje, kur miestas susiduria su kaimu, kur sudėtingos, taisyklių valdomos visuomenės susiduria su glaudžiais tarpusavio ryšiais susijusiomis bendruomenėmis, kuriose taisyklės, palaikančios sklandų visuomenės veikimą, yra visiškai skirtingos. Taisyklės, kurių dėka funkcionuoja tokia sudėtinga visuomeninė santvarka kaip miestas ar globalinė ekonomika, nereiškia įsakymų įprastine šio termino prasme. Taisyklės, neleidžiančios individams daryti žalos kitiems arba vogti, sukčiauti ar netesėti pažadų, iš tikrųjų suteikia žmonėms ganėtinai plačią veiksmų laisvę. Tos taisyklės pasako žmonėms, kaip elgtis, bet nenurodo, ką jie turėtų daryti.

Moralės raida

Moralinė žmonių visuomenės sistema nėra iškalta akmens plokštėje, veikiau tai nuolatos kintantis darinys, mat atrandamos naujos taisyklės, leidžiančios visuomeninei santvarkai geriau funkcionuoti. Bėda ta, kad mes iš anksto nežinome, kurios taisyklės veiks, o kurios – ne. Egzistuojantys įstatymai ir papročiai rodo, kurios taisyklės veikė ir padėjo pasiekti tą visuomenės išsivystymo lygį, kuriame dabar esame, tačiau norint ir toliau atrasti naujas taisykles, kurių iki šiol nežinojome ir kurios dar labiau pagerintų visuomenės

veikimą, neapsieisime be naujovių, išbandymų ir klaidų. Socialinės institucijos, palaikančios tvarką visuomenėje – institucijos, papročiai, tradicijos ir vertybės – yra savotiški įrankiai. Juose sukauptas iki mūsų gyvenusių kartų žinojimas, kaip veikti ir elgtis, žinojimas, kurį ateinanti karta šiek tiek pakeis, o paskui perduos po jos ateisiančiai kartai. Grupės, priimančios šias taisykles, gauna iš to naudos, nors gali ir nežinoti, kur konkrečiai glūdi toji nauda. Institucijos, perduodančios informaciją apie tas taisykles, yra žmogaus veiksmų, bet nebūtinai žmogaus sumanymų pasekmė.

Taisyklių perdavimas

Hayeko teigimu, egzistuoja trys socialinių taisyklių kategorijos. Pirmąją sudaro taisyklės, kurias sukuriame patys, pavyzdžiui, parlamento priimami įstatymai. Antrąją, vadinamą „nebylaus žinojimo“, kategoriją sudaro taisyklės, kurių visi laikomės, pavyzdžiui, sąžiningo žaidimo, ar neteisybės, kurią visi suprantame, bet negalime išreikšti žodžiais, pojūtis. Galiausiai yra trečioji taisyklių grupė – naudingas elgesys, kurio galime laikytis ir kuri galime užrašyti popieriuje, tačiau kodifikavimo pastangos vis vien neapreps visos principo, kurio laikomės, visumos. Anglosaksiška papročių teisės sistema kaip tik yra šios trečios taisyklių rūšies pavyzdys, mat jos raidoje skirtingi atvejai ir nuosprendžiai šimtmečių eigoje tolydžio pildė įstatymų korpusą, kuris buvo palaipsniui gryninamas ir ateityje liks atviras pakeitimams. Mes mokomės iš šių taisyklių ir įnešame į jas ir savo indėlį, nors dažnai negalime jų iki galo paaiškinti. Būtent antroji ir trečioji taisyklių kategorijos sukuria tą sudėtingą tvarką, kuri suvartoja daugiau žinių, negu jas galėtų aprėpti vieno žmogaus protas.

Kodėl mums reikalinga laisvė

Sudėtingoms visuomeninėms santvarkoms būtina laisvė veikti, nes jokia centrinė valdžia neįstengtų sukaupti informacijos ir žinių, kurioms padedant tos visuomenės veikia. Pastangos su pirmosios taisyklių kategorijos, t. y. įstatymų, pagalba pakeisti antrąją ir trečiąją savaiminės tvarkos kategorijas pasmerktos žlugti, nes būtent viso žmogaus pažinimo suma leidžia žmonėms kartu gyventi visuomenėje ir atvedė mus į tokį gerovės ir populiacijos lygį, kokiame šiandien esame. Tai aiškiai matyti senosiose socialistinėse Sovietų imperijos valstybėse, kur valdžia puolė ir griovė tradicinę moralę, teisingumą bei dorą elgesį ir tuo pat metu buvo priklausoma nuo Vakarų ekonomikų, idant išlaikytų žemiau minimumo smunkantį pragyvenimo lygį. Norint visuomenėje pasiekti savaiminės tvarkos, laisvė yra lemiamos svarbos dalykas, nes mes iš anksto nežinome, kurios taisyklės tiks, tai suvokiame tik iš klaidų, todėl laisvė yra nepamainomas dalykas, be to, kūrybinėms žmogaus galioms lemta atsiskleisti tik tokioje visuomenėje, kur egzistuoja platus galios ir žinių pasiskirstymas. Primetus visuomenei iš anksto nustatytą modelį, šioji liautųsi funkcionavusi kaip kūrybinė jėga. Pažangos neįmanoma įsakyti.

Galios pasiskirstymas

Nepamainomas dalykas tvarkingos visuomenės pažangai yra galios pasiskirstymas tarp jos piliečių, priešingai galios sutelkimui į valstybės rankas. Tai leidžia visuomenei eksperimentuoti su taisyklėmis ir papročiais, valdančiais jos elgseną. Nors laikantis bandymų ir klaidų metodo, tų klaidų pasekmės pajunta tik nedidelis visuomenės segmentas, šio

proceso dėka taisyklių, kurios veikia, yra laikomasi ir jomis sekama, o jei tos taisyklės pasiteisina, jos įtraukiamos į laisvos visuomenės socialinę struktūrą. Mažose, glaudžiais tarpusavio ryšiais susijusiose kaimo visuomenėse rizika ir taisyklių laužymas yra praktiškai neįmanomi, ir vis dėlto šie dalykai yra labai svarbūs tos daugybės žmonių, kurie gyvena milžiniškose beasmenėse nūdienos visuomenėse, palaikymui. Ši naudinga veikla tol negali vykti, kol galia nėra paskirstyta tarp žmonių ir lieka sutelkta centralizuotos valdžios rankose.

Tarsi nematoma ranka...

Laisvoje visuomenėje žmonių gyvenimai patiria minimalią valstybės prievartą, tačiau toji visuomenė nėra anarchiška. Tiesą sakant, gyvenimas laisvoje visuomenėje gali būti sunkus, nes jis verčia individus taikytis prie kitų žmonių poreikių. Laisva visuomenė veikia todėl, kad ji koordinuoja šiuos tarpusavyje prieštaraujančius troškimus, kurdama paskatas žmonėms tenkinti savo norus, kartu patenkinant ir kitų žmonių norus. Tai yra priešingybė anarchiškai valstybei, kurioje žmogus gali pasiekti savo tikslų tik kitų žmonių sąskaita. Kaip sakė Adamas Smithas, mus tarsi nematoma ranka skatina tarnauti kitų poreikiams, kartu siekiant savų interesų.

Ši sudėtinga tvarka, suderinanti ir sinchronizuojanti tarpusavyje prieštaraujančius skirtingų žmonių troškimus, iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti labai paini, tačiau norint sužinoti, kaip veikia laisva visuomenė, būtina žvelgti toliau nei ta pirminė sumaištis. Kai 1831 m. Alexis de Tocqueville'is pirmą kartą atvyko į Niujorką, jis išgirdo tai, ką pavadino „neiškiu ūžesiu“. Didysis Amerikos visuomenės kronikinin- kas rašė: „Vos tik atsidūręs Amerikos žemėje, iškart pakliū-

vate į kunkuliuojantį verpetą; iš visų pusių sklinda ūžesys; tūkstančiai balsų vienu metu dirgina jūsų klausą: kiekvienas jų byloja apie kokius nors poreikius.“ Jei mėginsime vien stebėdami ar klausydamiesi suprasti, kaip veikia toji visuomenė, vargu, ar ką nors sužinosime. Tai būtų panašu į mėginimą iš to, ką rodo laikrodis, suprasti, kaip tas laikrodis veikia. Žmonių visuomenės „laikrodinio“ mechanizmo veikimas priklauso nuo to, kaip žmonės sąveikauja tarpusavyje.

Laisvė skatina sutarimą

Prekybos ūžesys laisvoje visuomenėje atveria daugiau socialinio bendradarbiavimo būdų, nes siūlo žmogui daugiau progų suteikti paslaugą kitiems, o tos progos yra paprasčiausiai neįmanomos, veikiant pavieniui arba visų karo prieš visus būsenoje. Šios paskatos leidžia mums bendradarbiauti vieni su kitais, net jei mūsų politinės pažiūros ar religiniai įsitikinimai radikalai skiriasi. Kai žmonės tiekia prekes ir paslaugas ar perka jas iš kitų, jie nežino, su kuo turi reikalą. Laisvoje visuomenėje visi – protestantai, katalikai, žydai ir musulmonai – turi naudos iš vieni kitų prekybinės veiklos ir dėl to neprivalo keisti savo pamatinių įsitikinimų. Jų saugumas ir klestėjimas priklauso nuo kitų žmonių saugumo ir klestėjimo, ir laisvose visuomenėse šių dalykų padėtis yra kur kas geresnė, negu tose šalyse, kur tikėjimo skirtumus lydi tarpusavio konfliktai. Laisvoje visuomenėje šie skirtumai išsprendžiami taikiai ir vaisingai, nes šių vertybių teikiama nauda visuomenėje perduodama iš kartos į kartą ir tampa moralinės sistemos dalimi. Kadangi nelaisvose visuomenėse nėra moralinių vertybių perdavimo mechanizmo, tas visuomenes beveik visada lydi religiniai kivirčiai ir socialinė nesantaika.

Laisvė sukuria tvarką

Viena svarbiausių institucijų, kurios dėka tampa įmanomas laisvos visuomenės koordinavimas, yra teisė. Laisvoje visuomenėje teisė nėra tas pats, kas despotiška valdžia totalitarinėse ir autokratinėse visuomenėse, tai ne tas pats, kaip ir vakarietišku parlamentu leidžiami įstatymai. Kaip matėme, tai yra kodeksas, išsirutuliojęs ne politikų rankose, bet teisėjų sprendimuose. Tocqueville'is knygoje *Demokratija Amerikoje* aprašė, kaip laisvoje visuomenėje įstatymai palaiko tvarką. Jis pastebėjo, kad „teisės dvasia, gimusi koledžuose ir teismuose, pamažu pasklinda už jų sienų; ji įsismelkia į visus visuomenės visuomenės sluoksnius, net į žemiausius, ir galop visa tauta perima teisininkams būdingų įpročių ir pomėgių“. Laisvoje visuomenėje teisė gerbiama ne dėl jėgos panaudojimo (nors vyriausybės iš tiesų pasilieka teisę panaudoti jėgą laisvei apginti), ji gerbiama todėl, kad yra grindžiama taisyklėmis, kurios išaugo ir buvo išmėgintos tikrame gyvenime, o vertybės, arba teisės dvasia, yra glaudžiai susijusios su moralinėmis civilizacijos vertybėmis. Pernelyg didelis valdžios kišimasis griauja tą pagarbą, nes valdžios primetamos kontrolės priemonės prieštarauja tradiciniam žmonių gėrio ir blogio supratimui. Laisvė sukuria tvarką visuomenėje. Laisvos visuomenės institucijos daro žmones suinteresuotus išsaugoti taiką geriau už bet kokią policinę valstybę ar koncentracijos stovyklą.

Skaitiniai

Norman Barry, *The Invisible Hand in Economics and Politics*, London: Institute of Economic Affairs, 1988.

Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London: Routledge, 1982.

Friedrich Hayek, *New Studies in Politics, Philosophy and Economics*, London: Routledge, 1978, chapter 6.

Adam Smith, *A Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Press, 1976 (1759).

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York: Fontana, 1968 (1840).

Alexis de Tocqueville, *Apie demokratiją Amerikoje*, Vilnius: Amžius, 1996.

Klausimai pamąstymui

1. Kodėl yra reikalinga tvarka?
2. Ar moraliniam elgesiui reikalingi įstatymai?
3. Ar gali egzistuoti tvarka, kai žmonės siekia savų interesų?

TOLERANCIJA

„Visi žmonės linkę klysti.“

John Locke

Kas yra tolerancija?

Tolerancija yra įsitikinimas, kad negalima kištis į kito žmogaus elgesį ar veiksmus, jei jie mums nepatinka. Tolerancija pasižymi dviem esminiais bruožais: nepritarimu konkrečiam elgesiui ir atsisakymu primesti savo pažiūras kitiems. Negalima vadinti žmogaus tolerantišku tam, kam jis prietaria. Toleranciją būtina skirti nuo moralinio abejingumo, kada nesidomima moralinėmis kito žmogaus poelgio pasekmėmis, arba moralinio reliatyvizmo, – įsitikinimo, kad viena moralė yra tokia pat gera, kaip ir bet kuri kita. Jei tėvai nepaiso nederamo savo vaikų elgesio, tai nereiškia, kad jie demonstruoja toleranciją. Jos nedemonstruoja nė tie, kurie nesmerkia blogo elgesio su moterimis, pavyzdžiui, prievartinio jų pėdų sutvarstymo, kad šios liktų mažo dydžio, teisindamiesi, neva jų įsikišimas reikštų „vakarietišką kultūrinį imperializmą“. Tolerancija reikalauja tam tikrų moralės principų, kurių pagrindu būtų galima nepritarti tam tikriems veiksmams ir pateisinti susilaikymą nuo kišimosi. Kadangi tolerancija vis tiek reiškia ir nepritarimą, mažumų grupės, pavyzdžiui, homoseksualai, dažnai jaučia, kad vien tolerancijos nepakanka, ir siekia, kad visuomenė pripažintų, kad jų veiksmuose nėra nieko bloga. Tam tikros įsikišimo formos gali būti teisėtos, pavyzdžiui, moralinis įtikinėjimas ir proto bei argumentų kalba, tačiau tik ne jėga ir

prievarta. Pavyzdžiui, galima mėginti įtikinti bičiulį, kad šis mestų rūkyti, tačiau nereikėtų reikalauti uždrausti rūkymą arba vogti jo cigaretes. Tolerancija gali įgauti ir pasyvų pavidalą kaip tam tikra priverstinė būtinybė, idant žmonės galėtų sugyventi be kivirčų, tuo tarpu pozityvesnė tolerancija gali mėgautis įvairovės teikiamais privalumais. Vienas iš kerštinųjų civilizuotos visuomenės akmenų yra tai, jog įmanoma gyventi kartu su nepaprastai skirtingas vertybes ir įsitikinimus išpažįstančiais žmonėmis.

Pavojus tolerancijai reiškiasi dviem pavidalais. Jį kelia kraštutiniai kairieji ir dešinieji, kurie laikosi fundamentalistinių įsitikinimų. Jie nė kiek neabejoja savo įsitikinimų teisingumu, todėl be jokio sąžinės graužimo griebiasi prievartos, mėgindami pažaboti amoralumą. Antrąjį pavojų kelia politinis korektiškumas, – įsitikinimas, jog daugelis nuomonių, teisingų ar neteisingų, užgauna ir įskaudina kitus žmones, rasinių, religinių ir seksualinių mažumų atstovus, todėl jas reikėtų uždrausti.

Filosofai apie toleranciją

Tolerancijos kaip vieno pagrindinių visuomenės principų samprata yra palyginti naujas dalykas. Dauguma visuomenių Antikoje ir Viduramžiais tikėjo, kad norint, jog visuomenė funkcionuotų ir joje būtų palaikoma tvarka, reikalingas kuo didesnis homogeniškumo laipsnis. Eretikus ir mažumas reikėjo arba atversti, arba išvaryti. Europos istorijoje buvo gausu religinių karų, kildavusių iš įsitikinimo, jog visi turi garbinti Dievą vienodai. Net ir tada, kai protestantizmas metė iššūkį Katalikų Bažnyčios autoritetui, dažniausiai tai darė religiniai kitamaniai, norėję pakeisti Bažnyčios autoritetą nauju autoritetu, kylančiu iš jų įsitikinimų.

Laisvė rašyti

Vienas ankstyviausių filosofinių pasisakymų už toleranciją buvo anglų poeto Johno Miltono protestas prieš jo pamfletą *Areopagatica* cenzūravimą 1644 m. Jis priešinosi parlamento biliui, kuriame buvo reikalaujama, jog kiekviena spausdinimo mašina turėtų vyriausybės licenciją. Cenzoriai galėjo neišduoti leidimo spaustuvei, leidusiai neatitinkančią normų arba ardomojo pobūdžio medžiagą. Jie turėjo galios uždrausti „melagingus, suklastotus, papiktinančius, maištingus, šmeižikiškus ir leidimo neturinčius laikraščius, pamfletus ir knygas, didžiai diskredituojančius religiją ir vyriausybę“. Miltonas buvo vienas pirmųjų mąstytojų, pateikusių principingą rašymo ir spaudos laisvės gynybą.

Miltonas pateikė argumentų prieš spaudos cenzūrą, remdamasis keletu priežasčių. Pirmiausia, norint būti doru, būtina pažinti ydą. Antra, neįmanoma pasitikėti cenzoriais, priimančiais tokį sprendimą, nebent jie būtų neklystantys, o neklystančių nėra. Trečia, tiesa apmiršta, jei koks nors įsitikinimas pateisinamas vien pretenzijomis į autoritetą. Ketvirta, klaidingą nuomonę reikia ne nutildyti, bet atremti. Penkta, vyriausybė gali per klaidą imti cenzūruoti tiesą.

Religinė tolerancija

Laisvė nuo persekiojimo religijos srityje buvo Johno Locke'o „Laiško apie toleranciją“ (1689) tema. Iš esmės Locke'as įrodinėjo, kad jeigu valstybės vaidmuo yra ginti gyvybę, laisvę ir nuosavybę, vadinasi, ji neturi teisės kištis į žmonių sielų sritį. „Tolerancija tiems, kurių nuomonė religijos klausimu skiriasi nuo kitų“ neprieštarauja krikščioniškam moky-

mui, kuris remiasi meilės principu ir įsako mylėti savo artimą. Prievartiniais būdais religinių įsitikinimų neapsaugosi. Prievarta veikia žmogaus valią bausmėmis, tačiau tikėjimas ir supratimas nepaklūsta asmens valiai ir todėl žmogus negali jų įgyti vien apsimesdamas, jog tiki. „Ką laimėtume, įstatymu uždraudę tai, ko žmogui nevalia daryti, kad ir kiek jis norėtų tai daryti? Tikėjimas, kad vienas ar kitas dalykas yra teisingas, nepriklauso mūsų valios veikimo sričiai“. Locke'as aiškiai parodė, kad pasisakydamas už toleranciją, jis anaipatol nesirėmė skepticizmu ar abejonėmis dėl Dievo egzistavimo ar teisingo jo garbinimo metodo. Tai nebuvo ir kažkokios subjektyvios moralinės pažiūros.

Locke'as laikėsi trijų pagrindinių argumentų. Pirma, nepakantumas yra nekrikščioniškas. Niekas negali būti tikras krikščionis, jei nepraktikuoja artimo meilės. Kitų persekiojimas dėl jų eretiškų įsitikinimų neišvengiamai prieštarauja artimo meilei, taigi toks persekiojimas yra nekrikščioniškas. Antra, jis kaltino persekiotojus nenuoseklumu. Persekiotojais skelbė, kad jų tikslas yra gelbėti sielas, tačiau yra apstu žymiai blogesnių ydų – Locke'as įvardijo „ištvirkavimą, sukčiavimą ir piktavališkumą“ – kurių niekas taip uoliai nepersekioja. Pavyzdys iš šiuolaikinio gyvenimo: homoseksualai pažymi, kad jų priešininkai neretai pateikia juos kaip pavojų šeimai, tačiau nepilnos šeimos ir skyrybos kelia ne mažesnę pavojų, o šioms problemoms skiriama kur kas mažiau dėmesio, taigi kas nors gali suabejoti, ar sąjūdžio „už šeimą“ šalininkams iš tiesų labiausiai rūpi šeimos likimas. Trečia, Locke'o manymu, tolerancijos priešininkai vadovaujasi iracionaliais motyvais. Įsitikinimų neįmanoma panorėjus pakeisti, nes įsitikinimai grindžiami žmogaus supratimu apie tikrovės tiesą, ir to jėga nepakeisi, nors tą mėginusi padaryti katalikiškoji Inkvizicija.

Neįprasti dalykai

Johnas Stuartas Millis veikale „Apie laisvę“, kuriame visapusiškai išdėstė argumentus už laisvę, pasisakė už toleranciją ne tik religijai, bet ir platesniam nuomonės reiškimo bei gyvenimo būdo spektrui. Jis gynė vadinamuosius „neįprastus dalykus“, kurie leistų praktiškai išbandyti ir palyginti konkuruojančias gero gyvenimo sampratas. Ypač garsi yra jo išdėstyta žodžio laisvės gynyba. Millis, kaip ir Locke'as, laikėsi nuomonės, kad tikrųjų žmogaus įsitikinimų neįmanoma pakeisti jėga, todėl jei kas nors bent pamėgintų tai daryti, būtų pagrindo suabejoti jo protingumu.

Argumentai už toleranciją

Pirma, tolerancija yra viena svarbiausių išipareigojimo individo laisvei išraiškų, kur vienas žmogus laikosi savos gero gyvenimo sampratos, kuri gali labai skirtis nuo daugumos žmonių sampratos. Individai turėtų būti savarankiški, kontroliuoti savo gyvenimus ir aplinkybes. Antra, tiesa atrandama tik tai laisvoje idėjų konkurencijoje. Individas gali išsiaiškinti tiesą tik išklausęs ir apsvaistęs ištisą vartinę skirtingų nuomonių bei argumentų. Negalima primesti asmeninės tiesos. Šis supratimas vis dar remiasi idėja, kad egzistuoja toks dalykas kaip tiesa, tačiau ją pažinti galima tik apytikriai, todėl tą pažinimą būtina nuolatos tobulinti. Trečia, egzistuoja gyvybiškai svarbus viešo ir privataus gyvenimo skirtumas. Individas turi būti leista tikėti pačiomis absurdiškiausiomis idėjomis – pavyzdžiui, kad juos buvo pagrobę ateiviai – su sąlyga, kad tai netrukdyt kitiems žmonėms. Ketvirta, asmens ir moralės raida reikalauja iš individų pasirinkimo, kad geriau suprastų save ir pažintų savo veiksmų pasekmes.

Millis ypač baiminosi suvienodinimo, kad įsigalėję papročiai neatbaidytų žmonių nuo eksperimentavimo su naujomis idėjomis. Penkta, ekonominė ir socialinė pažanga priklauso nuo individų, keliančių netradicines idėjas ir siūlančių naujų mąstymo būdų, dauguma kurių pasirodys esą kvaili ar klaidingi, tačiau kai kurie jų įlies į visuomenę šviežių jėgų. Aleksandras Grahamas Bellas tikriausiai buvo palaikytas visišku ekscentriku ar net bepročiu, kai pirmą kartą išklėlė mintį, jog žmogus galėtų kalbėtis su kitais žmonėmis per tai, kas vėliau tapo telefonu.

Žodžio laisvė

Žodžio laisvė reikalauja teisės spausdinti, leisti ir transliuoti viską su sąlyga, kad tai niekam nepadarys žalos, nesvarbu, kokio įžeidžiančio turinio toji medžiaga būtų. Rasinė, seksistinė, revoliucinė, pornografinė, homofobinė kalba ir mintys turėtų būti leidžiamos, o reikalui esant, ir kritikuojamos. Musulmonus giliai įžeidė Salmano Rushdie „Šėtoniškos eilės“, bet jie klydo, mėgindami uždrausti knygą ir įvykdyti autoriui mirties bausmę.

Johnas Stuartas Millis knygoje „Apie laisvę“ parašė garsiausią ginamąją kalbą žodžio laisvei. „Jeigu visa žmonija, išskyrus vieną žmogų, būtų vienos nuomonės, o tik tas vienas asmuo būtų priešingos nuomonės, tai jį nutildžiusią žmonią būtų galima pateisinti ne daugiau negu tą asmenį, jei jis, turėdamas galią, nutildytų žmonią. ... Jeigu nuomonė teisinga, jiems atimama galimybė pakeisti klaidą tiesa; jeigu nuomonė klaidinga, jie praranda beveik tokią pat vertingą galimybę aiškiau suvokti ir gyviau pajaušti tiesą, kurią sukuria pastarosios susidūrimas su klaida.“

Teisė į žodžio laisvę grindžiama keturiais argumentais.

Pirma, klaidingumo argumentas daro prielaidą, jog mes galime klysti. Kadangi esame žmonės, tiek mūsų protas, tiek instinktai gali klysti. Jeigu nutildome kokį nors požiūrį, vėliau gali paaiškėti, kad nutildytasis požiūris buvo teisingas. Neabejoti, kad tas požiūris buvo klaidingas, galime tik tada, jei patys save laikome neklystančiais. Nutildymui pateisinti nepakanka net ir fakto, kad to požiūrio gali laikytis didžioji žmonijos dauguma ar net šviesiausi jos protai. Požiūriai, kuriuos beveik visi žmonės neabejodami laikė teisingais, vėliau paaiškėjo buvę klaidingi. Galilėjų Bažnyčia persekiojo dėl to, kad jis laikėsi požiūrio, jog žemė sukasi apie saulę, o ne saulė apie žemę, kaip daugelis tuo metu tikėjo. Tik vėliau buvo įrodyta, kad Galilėjus neklydo, ir priimta Koperniko teorija. Antra, net ir klaidingame požiūryje gali slypėti dalis tiesos. Kadangi požiūriai retai būna arba niekada nebūna visiškai teisingi, vienintelis būdas, kuriuo galime atrasti trūkstamas grandis, yra leisti išreikšti klaidingus požiūrius, kuriems susidūrus, gali išaiškėti likusioji tiesos dalis.

Trečia, net jeigu vyraujantis požiūris būtų visa tiesa, jei nebus leista jo ginčyti ir kritikuoti, pats tiesos supratimas susilpnės ir išnyks. Racionalūs tiesos argumentai bus pamiršti, o jos bus laikomasi ne kaip įsitikinimo, bet labiau kaip prietaro. Jeigu idėjos nebus karštai ginamos, jos išeis iš apyvarotos ir praras savo prasmę. „Asmuo, kuris turi tvirtą nuomonę, gali labai nenorom pripažinti, kad jo nuomonė gali būti klaidinga. Vis dėlto jį turėtų jaudinti tai, kad jeigu jo nuomonė, nors ir kokia teisinga ji būtų, nebus išsamiai, dažnai ir be baimės svarstoma, šios nuomonės bus laikomasi kaip negyvos dogmos, o ne kaip gyvos tiesos“, – rašė Millis. „Ir mokytojai, ir mokiniai užmiega savo poste, kai tik mūsų lauke nebelieka priešų.“ Ketvirta, jeigu tiesa nebus ginčijama, ji neturės jokio poveikio žmonių elgesiui. Žmonės gal ir

priims įsigalėjusią nuomonę, tačiau ji netaps jiems giliu įsitikinimu ir todėl beveik neturės poveikio jų elgesiui.

Tolerancijos ribos

Ir vis dėlto tolerancijos principo nederėtų taikyti kiekvienam veiksmui. Jeigu kokį nors žmogų tiesiogiai žaloja kito žmogaus veiksmai, jie turėtų būti pasmerkti ir, ko gero, susilaukti bausmės. Demagogas, raginantis žudyti užsieniečius imigrantus ir deginti jų namus, turėtų būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn už prievartos kurstymą. Tokie prievartos veiksmai kaip išžaginimas turi būti baudžiami. Lytiniai santykiai tarp suaugusių ir vaikų, net ir vykstantys laisva valia, turėtų būti draudžiami, nes vaikai nėra pajėgūs suvokti savo veiksmų pasekmes. Be to, susilaikymui nuo kišimosi irgi egzistuoja ribos. Yra didelis skirtumas tarp valdžios jėgos ir galios panaudojimo ir asmeniško pasibjaurėjimo bei užgaulinėjimo. Gal ir dera kritikuoti žmogų, kuris buvo neištikimas savo antrajai pusei, tačiau būtų neteisinga skirti baudą ar įkalinti neištikimą sutuoktinį.

Kai kam galbūt norėtųsi pasmerkti bokšą kaip smurtinę ir nežmonišką sporto šaką, tačiau kol sportininkai savo noru kultivuoja tą šaką, žinodami visus galimus pavojus, bokšas neturėtų būti uždraustas. Čia ypač tinka vienas Romos teisės principas: „tam, kuris sutinka, nedaroma jokia skriauda“. Tas pats principas galioja ir sadomazochizmui.

Fundamentalizmo pavojus

Vienas netolerancijos šaltinių yra fundamentalizmas, manymas, jog elgiesi neklystamai. Fundamentalizmu grindžiama tiek kairiųjų, tiek dešiniųjų totalitarų, komunistų ir

fašistų, įsitikinimų sistema. Būtinybe reikšti nepakantumą netolerancijos atžvilgiu pateisinamas ekstremistinių partijų draudimas Vokietijoje. Tiek Vokietijoje, tiek Prancūzijoje draudžiama skelbti nuomonę, kad žydų holokaustas – kurio metu buvo nužudyta 6 milijonai žydų, taip pat homoseksualų, čigonų ir Jehovos liudytojų – niekada neįvyko. Istorijoje apstu įrodymų, kad holokaustas įvyko, ir tie, kurie skelbia priešingas pažiūras, vadovaujasi antisemitiniais įsitikinimais. Vis dėlto žodžio laisvės principas užstatų antisemitų teisę reikšti panašias nuomones, o paskui parodytų tokių tvirtinimų klaidingumą.

Politinis korektiškumas

Politinis korektiškumas (PC) yra toks kalbos vartojimas socialiai jautriais klausimais, kaip, pavyzdžiui, rasė ar giminė, kuriuo stengiamasi nieko neįžeisti ir siekiama uždrausti potencialiai įžeidžiamų idėjų reiškimą. Elementarus mandagumas reikalautų kiek įmanoma vengti bereikalingų įžeidimų. Tačiau PC kalba sugeba pati įžeisti kitus, ribodama jų žodžio laisvę, taigi šis dalykas pasmerktas žlugti. Politinis korektiškumas mėgina cenzūruoti mintis ir jų reiškimą arba įstatymu, arba darydamas stiprų socialinį spaudimą, kad tam tikros idėjos būtų pasmerktos ir jas būtų uždrausta reikšti.

Tuo tarpu kitų įžeidimas kartais yra būtinas ir pageidautinas dalykas. Jonathanas Rauchas parodo, kaip politinis korektiškumas dažniausiai vadovaujasi humaniškais sumetimais, tačiau jam svarbiausia yra apsaugoti tik tam tikras kalbos ir veiksmų rūšis. Politinis korektiškumas savo veiklos metodais gali būti ne mažiau autoritariškas negu totalitarizmas. Siekdamas daugiau pagarbos mažumoms, jis sukuria naują engiamųjų grupę – nutildytuosius. Tiesos paieškos dažniausiai vyk-

domos per kritiką, kurią mokslinio pažinimo filosofas seras Karlas Popperis pavadino falsifikacionizmu. Kaip teigė Rauhachas, mes turime teisę įžeidinėti ir atsakomybę, įpareigojančią reikšti kitiems pastabas bei sulaukti pastabų iš kitų.

Tolerancija kaip civilizacija

Norint visiems sugyventi įvairialypėje ir pliuralistinėje visuomenėje, pagarba visų teisėms ir laisvėms gyventi savo gyvenimą yra nepamainoma būtinybė. Vienas svarbiausių civilizuoto elgesio bruožų yra jėgos nenaudojimas nesutarimams spręsti. Tačiau tai neatleidžia nuo atsakomybės kritikuoti amoralų kitų žmonių elgesį, kuriam mes nepritariame, tik egzistuoja ribos metodams, kuriuos tokiais atvejais galime pasiūlyti. Nuolankumas ir žmogaus klaidingumo pripažinimas turi eiti išvien su tiesos ieškojimu ir ignoruoti tuos, kurie savo idėjas ir elgesį mano esant nekritikuotinus.

Skaitiniai

H. L. Hart, *Law, Liberty and Morality*, Oxford: Oxford University Press, 1963.

Alan Haworth, *Free Speech*, London: Routledge, 1998.

John Locke, *A Letter Concerning Toleration*, Hague: Martin Nijhoff, 1963 (1689).

John Stuart Mill, *On Liberty*, London: Penguin, 1971 (1859).

John Stuart Mill, *Apie laisvę*, Vilnius: Pradai, 1995.

John Milton, *Areopagatica*, London: Dent, 1993 (1644).

Jonathan Rauch, *Kindly Inquisitors: The New Attacks on Free Thought*, Chicago: University of Chicago Press, 1993.

Klausimai pamąstymui

1. Ar egzistuoja tokios lytinio elgesio formos, kurias reikėtų uždrausti?
2. Ar leistina drausti spausdinti ir žodžiu skelbti kokias nors idėjas,

TOLERANCIJA

tarp jų rasistinio, seksistinio ir homofobinio pobūdžio pasisakymus?

3. Ar reikėtų panaikinti bokso kaip sporto šaką?

Nigel Ashford
LAISVOS VISUOMENĖS
PRINCIPAI

Viršelio dail. Tomas Vyšniauskas

Tiražas 500 egz. Užsak. Nr. 175.

Išleido leidykla „Aidai“

Tilto g. 8/3, 2001 Vilnius

Spausdino UAB „Petro ofsetas“

Žalgirio g. 90, 2600 Vilnius